

บทที่ 3

พัฒนาการของคติการบูชาพระบรมธาตุเจดีย์

พัฒนาการของคติการกระทำสักการะบูชาในพุทธศาสนา

1. คติการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพุทธศาสนา

จากการศึกษาในระยะเวลาที่ผ่านมาก่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจบางประการเกี่ยวกับคติการบูชาของพุทธศาสนาในสมัยโบราณ โดยเฉพาะการบูชาสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ในพุทธศาสนา รูปแบบของการกระทำสักการะบูชา และสัญลักษณ์ต่างๆที่ใช้ในพุทธศาสนา โดยผลการศึกษาในส่วนนี้ส่วนใหญ่เกิดจากการศึกษาจากศิลปะรูนันต์ของพุทธศาสนา หลักฐานต่างๆที่ยังคงเหลืออยู่และใช้ในการศึกษาดังกล่าวนี้ได้แสดงให้เห็นว่า คตินิยมในระดับที่เป็นที่นิยมกันโดยทั่วไปในหมู่ประชาชนที่นับถือพุทธศาสนานั้น พุทธศาสนาได้บูรณาการกันเข้ากับลัทธิและรูปแบบต่างๆของศาสนาหรือระบบความเชื่อต่างๆที่มีอยู่ในท้องถิ่นที่ปรากฏอยู่ตามสภาพแวดล้อมของแต่ละท้องถิ่น ในระยะเวลานั้น คติดังกล่าวนี้เป็นคติที่มีความเป็นมาเก่าแก่ยาวนานมาก คือ สามารถที่จะสืบสาวย้อนหลังเข้าไปได้ไกลไปจนถึงอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ (Indus Civilization) ซึ่งมีอายุอยู่ในระหว่างราว 4,500-3,500 ปีมาแล้ว และคติอื่นๆที่ปรากฏขึ้นในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ของอินเดีย นอกจากนี้ยังมีคติบางส่วนที่มีการสืบสมุฏฐานมาจากประเพณีและคติชาวบ้านในศาสนาพระเวท (Vedic) ซึ่งมีอายุอยู่ในระหว่างราว 3,500-3,000 ปีมาแล้ว และศาสนาพราหมณ์ (Robinson and Johnson 1982 : 61)

บรรดาพุทธศาสนิกชนและผู้นับถือศาสนาพราหมณ์ต่างก็มีลักษณะที่สำคัญร่วมกัน คือ การมีโลกทรรศน์ (World View) ที่เหมือนกัน และทั้งสองศาสนาดังกล่าวก็มีความคิดรวบยอดเกี่ยวกับระบบของโลก (World System) ที่เหมือนกัน คือ ความคิดรวบยอดที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของรูปแบบหรือแผนผังหรือรูปจำลองของวัฏจักรของชีวิตหรือวงล้อแห่งชีวิต (Wheel of Life) คติเป็นจำนวนมาก อาทิ ลัทธิความเชื่อที่เกี่ยวกับต้นไม้และวิญญาณแห่งต้นไม้ (Tree Spirit) ลัทธิที่เกี่ยวกับงูใหญ่ (Serpent) ลัทธิที่เกี่ยวกับเทพีแห่งความอุดมสมบูรณ์ (Fertility Goddesses) และลัทธิที่เกี่ยวกับเนินดินที่เกิดจากพิธีศพ (Reliquary Mound) เป็นต้น ล้วนแล้วแต่เป็นคติหรือลัทธิความเชื่อโบราณที่ได้เข้ามาสู่พุทธศาสนารุ่นต้นจากบรรดาประเพณีและระบบความเชื่อที่ปรากฏขึ้นและปฏิบัติสืบต่อกันมาก่อนที่จะเกิดพุทธศาสนาทั้งสิ้น ในที่สุดคติเหล่านี้ได้กลายกลายเป็นส่วนหนึ่ง

ของลัทธิและคตินิยมที่มีการปฏิบัติกันในพุทธศาสนาไป ดังกรณีที่ได้ปรากฏว่าในพุทธประวัติ พระนางสิริมหามายา พระมารดาได้ทรงประสูติพระราชโอรสภายใต้ต้นไม้ที่ศักดิ์สิทธิ์ต้นหนึ่ง ซึ่งในศิลปกรรมได้มีการแสดงภาพของเหตุการณ์ตอนดังกล่าว ในลักษณะที่พระนางประทับยืนอยู่ ภายใต้ต้นไม้ดังกล่าว โดยพระนางทรงแสดงปางหรือลักษณะท่าทางในรูปแบบเดียวกันกับที่ปฏิบัติ สืบทอดกันมาจนเป็นขนบนิยม คือ ทรงแสดงปางที่สัมพันธ์หรือเหมือนกันกับที่ปฏิบัติกันมาใน กรณีของเทพีหรือผู้หญิงแห่งความอุดมสมบูรณ์ (Female Fertility) (Robinson and Johnson 1982 : 61)

ในส่วนของการปฏิบัติตามระบบความเชื่อของลัทธิและในส่วนที่เกี่ยวกับสถานที่ที่มีความศักดิ์สิทธิ์นั้น ศาสนาพุทธได้ให้การยอมรับระบบความเชื่อหรือศาสนาที่เป็นที่นิยมเคารพ นับถือกันอย่างแพร่หลายในหมู่บ้านต่างๆเป็นจำนวนมาก โดยการเคารพนับถือที่สำคัญมาก คือ การให้ความเคารพแก่ต้นโพธิ์ (Bodhi Tree) ที่ศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งเป็นระบบความเชื่อที่สืบสมุฏฐาน ลงมาจากลัทธิความเชื่อเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ของอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุและระบบความเชื่อ ในทำนองเดียวกันนั้นที่เคยมีมาก่อนอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ ซึ่งบางทีอาจจะมีการสืบสมุฏฐานมา จากลัทธิอีชี (Shamanism) คิดดังกล่าวนี้นี้ได้ปรากฏขึ้นเป็นคุณลักษณะที่มีความโดดเด่นเป็นพิเศษ ในชุมชนพุทธศาสนา คือ ต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ต้นหนึ่งที่เคยขึ้นต้นอย่างโดดเด่นเป็นสง่าอยู่ในหมู่บ้าน ทุกหมู่บ้านอย่างที่เคยเป็นมานั้นในชุมชนของผู้เลื่อมใสศรัทธาในพุทธศาสนา ได้กลับกลายเป็น ต้นโพธิ์ที่วิบุลยที่ยิ่งใหญ่ที่สุดของพวกคนได้เคยประทับนั่งอยู่ภายใต้ในขณะที่ยังทรงตรัสรู้ไป (รวมทั้งยังเป็นที่น่าสังเกตว่าวิบุลยพระองค์นี้ได้ทรงประสูติภายใต้ต้นไม้ต้นหนึ่งและเสด็จดับขันธ ประนิพพานระหว่างต้นไม้คู่หนึ่งอีกด้วย) ในบริเวณโคนต้นของต้นไม้ที่กล่าวนั้น โดยปรกติแล้ว จะมีบัลลังก์หรือแท่นวางอยู่แท่นหนึ่ง โดยบัลลังก์ดังกล่าวนี้มีการสร้างรั้วที่ทำด้วยไม้หรือหินขึ้น ล้อมไว้โดยรอบ ต้นโพธิ์ดังกล่าวนี้เป็นพืชสายพันธุ์หนึ่งในกลุ่มของต้นไม้จำพวกไทรและ กร่าง (Fig) มีชื่อทางวิทยาศาสตร์ว่าฟิคัส รีลิจิโอส (Ficus Religiosa) ในภาษาสันสกฤตเรียกพืช ชนิดนี้ว่าปีปาล (Pipal) หรืออัสวตตะ (Ashvattha) เป็นสิ่งสำคัญที่สุดในพุทธศาสนาดังแต่พุทธ ศาสนารุ่นต้น และได้รับการสักการบูชาในฐานะของสิ่งศักดิ์สิทธิ์สูงสุดอย่างหนึ่งในพุทธศาสนา มาตั้งแต่รุ่นต้นและสืบเนื่องมาจนกระทั่งปัจจุบันทั่วทั้งเอเชีย ในจารึกประเพณีที่มีการสืบทอดกัน มามักจะเชื่อว่า พระเจ้าอโศกมหาราชได้ทรงเอาพระทัยใส่อย่างล้นเหลือต่อต้นพระศรีมหาโพธิ์ที่ พุทธคยาหรือโพธิคยา (Bodhgaya) จนกระทั่งพระมเหสีของพระองค์ทรงริษยาและคอยจ้องจะ ทำลายต้นพระศรีมหาโพธิ์นั้น จากคุณธรรมและความซื่อสัตย์จงรักภักดีของพระเจ้าอโศกมหาราช ดังกล่าวนี้นี้ ได้ส่งผลให้พุทธคยาได้รับการฟื้นฟูทางด้านกายภาพอย่างจริงจัง จนกลับกลายเป็น ศาสนสถานที่มีความสำคัญที่สุดและเป็นสถานที่สำหรับการจาริกแสวงบุญที่ยิ่งใหญ่ที่สุดแห่งหนึ่ง

ในพุทธศาสนาในสถานที่ที่มีความศักดิ์สิทธิ์ที่สุดแห่งนี้ ได้ปรากฏวัฒนธรรมที่เหมือนกันกับที่กล่าวมาเช่นกัน คือ ทางด้านหน้าของคันพระศรียาโพธิ์ได้มีบัลลังก์วางอยู่แท่นหนึ่ง เป็นบัลลังก์ที่ทำด้วยหินที่มีการแกะสลักอย่างงดงาม เรียกกันโดยทั่วไปว่าบัลลังก์เพชร (Diamond Seat) หรือ วัชรอาสนะ (Vajrasana) การที่เรียกเช่นนี้ก็เพราะว่าบนบัลลังก์นี้พระพุทธเจ้าโคตมะได้ทรงบรรลุถึงความเที่ยงแท้แน่นอน ถึงแม้ว่าบนบัลลังก์แห่งนี้จะมีอยู่แค่เพียงความว่างเปล่าก็ตาม แต่ก็ยังเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงให้เห็นว่าพระองค์ประทับอยู่ที่นั่น (Robinson and Johnson 1982 : 61-62)

สำหรับโบราณสถานที่มีความสำคัญและศักดิ์สิทธิ์ที่สุดในพุทธศาสนาอีกสองประเภทคือ วัดถ้ำ (Cave Temple) และสถูป (Stupa) นั้น ประชาชนโดยทั่วไปมักคิดว่าพวกตนสามารถที่จะพบและแสดงความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อพระพุทธเจ้าได้ในวัดถ้ำ ลัทธิความเชื่อดังกล่าวนั้นมีการยึดมั่นในประเพณีปฏิบัติของพุทธศาสนา โดยการประกอบพิธีกรรมอันศักดิ์สิทธิ์ที่เรียกว่าการกระทำประทักษิณ (Pradakshina) โดยการเดินเวียนขวาหรือการเดินตามเข็มนาฬิกาโดยรอบสถูปที่เป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ ซึ่งเป็นสถูปที่ตั้งอยู่ในบริเวณตรงจุดศูนย์กลางของห้องโถง โดยตั้งอยู่ก่อนมาทางด้านหลังของถ้ำ นอกจากจะมีการสร้างสถูปขึ้นภายในถ้ำดังกล่าวแล้วยังมีการสร้างสถูปขึ้นในบริเวณที่โล่งหรือบริเวณกลางแจ้งภายนอกถ้ำด้วยเช่นกัน ในบรรดาประเทศต่างๆ ที่เลื่อมใสศรัทธาและนับถือพุทธศาสนานั้น สถูปยังคงเป็นสิ่งเคารพสูงสุดเหนือกว่าศาสนสถานทั้งปวงในพุทธศาสนาสืบมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้ สถูปเป็นศาสนสถานในพุทธศาสนาที่มีการสืบสมุฏฐานมาจากจุดกำเนิดที่เป็นสถานที่สำหรับการฝังศพตามประเพณีที่มีการปฏิบัติสืบต่อกันมา สถูปจะได้รับการสร้างขึ้นเหนือกองเถ้าถ่านที่เกิดจากการเผาศพของบุคคลที่มีความศักดิ์สิทธิ์ อย่างกรณีที่ปฏิบัติกันในคราวถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระ รวมทั้งการสร้างขึ้นเหนืออัฐิธาตุของบุคคลที่ศักดิ์สิทธิ์เหล่านั้น (ซึ่งลัทธิความเชื่อที่เกี่ยวกับอัฐิธาตุนั้นเป็นลัทธิที่มีความสำคัญในตัวเองอยู่แล้วด้วย) หรือการสร้างขึ้นเพื่อเป็นอนุสรณ์สำหรับการแสดงปาฏิหาริย์อย่างหนึ่งอย่างใด หรือการสร้างขึ้นเป็นสัญลักษณ์ของสถานที่ที่มีความศักดิ์สิทธิ์แห่งหนึ่งแห่งใดจุดหนึ่งจุดใด หรือการสร้างขึ้นเพื่อการสร้างสมบุญของผู้สนับสนุนทุนทรัพย์ในการสร้างโดยทั่วไปส่วนองค์ระฆังของสถูปหรือโคม (Dome) จะสร้างขึ้นบนส่วนฐานรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสหรือรูปทรงกลม ถัดมาจากส่วนยอดหรือส่วนเหนือสุดของสถูปลงมาจะเป็นส่วนของฉัตรชั้นหนึ่งที่ทำด้วยหิน ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของจิตวิญญาณแห่งความเป็นภคิรัยของพระพุทธเจ้า แต่นับว่าเป็นโชคที่ไม่ดีเป็นอย่างยิ่งที่ได้ปรากฏว่าเสาที่ทำด้วยเหล็กที่ใช้สำหรับการรองรับฉัตรที่ใช้สำหรับเป็นสายล่อฟ้าไปในตัวด้วยนั้น ได้รับความเสียหายจากการถูกทำลายไปในโบราณสถานเป็นจำนวนมาก ในระหว่างที่มีการประกอบพิธีกรรมเพื่อการวางศิลาฤกษ์หรือเริ่มการก่อสร้างศาสนสถานดังกล่าวนี้ พระบรมสารีริกธาตุหรือสิ่งที่มีความศักดิ์สิทธิ์จะได้รับการประดิษฐานไว้ภายในศาสนสถานแห่งนั้น โดยการประดิษฐานไว้ภายใน

ในกรูหรือห้องศักดิ์สิทธิ์ที่มีการสร้างขึ้นเป็นพิเศษห้องหนึ่ง ซึ่งช่องที่สามารถจะเดินเข้าออกที่ติดต่อกับห้องศักดิ์สิทธิ์ภายในดังกล่าวนี้จะได้รับการปิดไว้อย่างสนิทและถาวรในที่สุด สัญลักษณ์ของสถูปดังกล่าวนี้มีความสลับซับซ้อนมาก แต่ในจุดหมายปลายทางสุดท้ายสถูปดังกล่าวเป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ถึงแม้ว่าในทางวิชาการพระองค์จะทรงละทิ้งสังสารวัฏไปแล้วก็ตาม แต่สถูปก็เป็นเครื่องรำลึกถึงพระองค์ที่มีความแข็งแกร่งที่สุดอย่างหนึ่ง ส่วนที่เป็นองค์สถูปรูปโดมนั้นมักจะเรียกกันโดยทั่วไปว่าไซหรืออันดะ (Anda) ดังนั้นจึงสันนิษฐานว่าสถูปไม่ได้เป็นแค่เพียงแค่เครื่องรำลึกถึงหรืออนุสรณ์ของการเสด็จดับขันธปรินิพพานของพระพุทธองค์เพียงเท่านั้น หากแต่ยังเป็นอนุสรณ์ของลำดับขั้นที่สองของจิตวิญญาณที่เข้ามานเพื่อการเสด็จเข้าไปสู่นิรวาณขั้นสุดท้ายของพระองค์อีกด้วย (Robinson and Johnson 1982 : 62-63)

2. รูปแบบของการกระทำสักการะบูชาในพุทธศาสนา

จากการศึกษาบรรดาประติมากรรมรุ่นต้นของพุทธศาสนา ทำให้มีการค้นพบปรัชญาความคิดบางประการของรูปต่างๆของการกระทำสักการะบูชาในพุทธศาสนา โดยประติมากรรมเหล่านั้นได้แสดงให้เห็นว่าประชาชน หรือแม้แต่บรรดาผู้ใหญ่และอมนุษย์ที่อยู่ในสรวงสวรรค์ ได้มารวมกันอยู่โดยรอบต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ต้นหนึ่งหรือสถูปองค์หนึ่ง โดยทั้งหมดได้ยกมือขึ้นในท่าประนมมือทั้งสองข้างมาทางด้านหน้าตามประเพณีนิยมของชาวอินเดีย บ้างก็อยู่ในท่าขึ้นและบ้างก็อยู่ในท่าคุกเข่า และทั้งหมดมักจะวางพวงมาลัยที่ทำด้วยดอกไม้ธูปเทียนบูชาโดยเฉพาะกลีบของดอกบัวลงบนสถูป หรือแขวนไว้บนต้นไม้ หรือวางดอกไม้หรือเครื่องสักการะบูชาอย่างอื่นลงบนแท่นวางเครื่องบูชาที่ตั้งอยู่ทางด้านหน้าของต้นไม้หรือสถูปนั้น ภาพดังกล่าวได้แสดงให้เห็นถึงความศรัทธาอันแรงกล้าในศาสนาที่เคลื่อนไหวอย่างลึกลับอยู่ในจิตสำนึกตามประเพณีและ จิตวิญญาณของชาวอินเดีย ภาพเหล่านั้นอาจจะแสดงให้เห็นว่าการกระทำทั้งปวงมีความสำคัญในแง่ที่จะนำไปสู่สิ่งที่ดีหรือสิ่งที่ไม่ดี ซึ่งเป็นสิ่งที่จะเกิดตามมาในภายหลังเพราะเป็นผลจากการกระทำที่กล่าวมาโดยทุกคนจะต้องเผชิญกับความเป็นจริงในทางธรรมดังกล่าวนี้ ภาพเหล่านี้ได้สะท้อนให้เห็นในตัวเองเกี่ยวกับการแสดงความนอบน้อม การแสดงความเคารพ การรับใช้ และการกระทำสักการะบูชาหรือการอุทิศถวายด้วยดอกไม้และเครื่องบูชาอย่างอื่นทางด้านหน้าของ ศาสนสถานศักดิ์สิทธิ์เหล่านั้น การกระทำหรือการแสดงเหล่านี้เป็นการแสดงให้เห็นถึงการ ขอมรับหรือรำลึกถึงเกี่ยวกับการปรากฏขึ้นของความศักดิ์สิทธิ์ที่เกิดขึ้นเองในตัวของศาสนสถานนั้น สำหรับต้นพระศรีมหาโพธิ์นั้นได้รับความเคารพ เพราะพระพุทธองค์ได้ทรงตรัสรู้ภายใต้ต้นไม้ต้นนี้ รวมทั้งยังได้รับการใช้สอยในฐานะของต้นไม้แห่งการเติมเต็มความปรารถนา (Wish – Fulfilling Tree) ของวัฒนธรรมร่วมของอินเดีย (Pan – India) ซึ่งสามารถที่จะเป็นผู้นำมาซึ่งสิ่งที่ปรารถนาทั้งหมดอีกด้วย (Robinson and Johnson 1982 : 63)

ในช่วงระยะเวลาที่เป็นยุคต้นของการปรากฏขึ้นของการกระทำสักการะบูชาในพุทธศาสนาดังกล่าวนี้นี้ ได้มีการค้นพบสัญลักษณ์เป็นจำนวนมากที่เป็นสัญลักษณ์ที่ใช้แทนพระพุทธรเจ้าในรูปของมนุษย์จริงๆซึ่งเป็นรูปเคารพที่ได้ปรากฏขึ้นในการกระทำสักการะบูชากันโดยทั่วไปในช่วงระยะเวลาที่เป็นหลังราวกลางพุทธศตวรรษที่ 7 เท่านั้น โดยการเกิดขึ้นของพระพุทธรเจ้าในรูปของมนุษย์หรือพระพุทธรูปเหล่านี้ อาจจะเป็นการสนองตอบความต้องการของผู้ถือลัทธิแห่งความเชื่อศรัทธาจงรักภักดี (Devotionalism) ที่ได้รับความอุปถัมภ์โดยลัทธิมหายาน โดยลัทธิมหายานนี้เป็นลัทธิหนึ่งของพุทธศาสนาที่เกิดขึ้นในระยะหลัง โดยวัตถุสิ่งของต่างๆที่ได้รับการกระทำสักการะบูชาในพุทธศาสนามีอยู่หลายอย่าง รวมทั้งบัลลังก์ที่วางเปล่าหรือรอบพระพุทธรูปบาทหนึ่งหรือวงล้อหนึ่งหรือดอกบัวดอกหนึ่งหรือแท่นวางเครื่องบูชาที่มีผ้าโพกศีรษะ (Turban) วางอยู่ข้างบนผืนหนึ่งหรือแม้แต่ดวงกลมวงหนึ่งที่อยู่ภายใต้ต้นไม้ต้นหนึ่ง (Robinson and Johnson 1982 : 63-64)

สำหรับสัญลักษณ์ที่พุทธศาสนิกชนได้นำมาใช้ในการสักการะบูชาเหล่านี้ สัญลักษณ์แต่ละอย่างมีความหมายที่แตกต่างกัน กล่าวคือ สัญลักษณ์รูปบัลลังก์ที่วางเปล่าเป็นสัญลักษณ์ที่ใช้สำหรับการระลึกถึงเหตุการณ์ตอนที่พระพุทธองค์ประทับนั่งบนบัลลังก์นั้นในขณะที่ทรงบรรลุความสำเร็จในการตรัสรู้ บัลลังก์ที่วางเปล่านี้จึงเป็นสัญลักษณ์แห่งการตรัสรู้ของพระองค์ ส่วนสัญลักษณ์รูปรอบพระพุทธรูปบาทหนึ่งเป็นสัญลักษณ์ที่ผู้กระทำการสักการะบูชา ใช้สำหรับการระลึกถึงเหตุการณ์ตอนที่พระองค์ได้ทรงเดินไปในท่ามกลางหมู่ประชาชน หรือแม้กระทั่งในขณะที่พระองค์ได้เสด็จเข้าไปสู่นิรวาณ พระองค์ได้ทรงละทิ้งรอยทางเดินของพระองค์และอิทธิพลที่จะสืบเนื่องต่อไปของพระองค์ไว้ในโลก สำหรับสัญลักษณ์รูปผ้าโพกศีรษะเป็นสัญลักษณ์ของสิ่งที่พระองค์ได้ทรงสละหรือได้ทรงละทิ้งไป คือ การทรงสืบพระราชมรดกของพระมหากษัตริย์ในทางโลก ในขณะที่สัญลักษณ์รูปวงล้อเป็นสัญลักษณ์ที่ผู้กระทำการสักการะบูชา ใช้สำหรับการระลึกถึงการทรงประกาศพระธรรมเป็นครั้งแรกหรือการประทานปฐมเทศนาของพระองค์ รวมทั้งยังเป็นสัญลักษณ์ของวงล้อหรือวัฏจักรแห่งชีวิตอีกด้วย และสัญลักษณ์รูปดอกบัวซึ่งได้ปรากฏขึ้นในลักษณะที่มักจะเป็นสัญลักษณ์ที่มีความสลบซับซ้อนในตัวเองหลายประการนั้น เป็นสัญลักษณ์ที่มีความหมายหลายอย่าง อาทิ บัวเป็นพืชที่เจริญเติบโตขึ้นมาจากโคลนตมที่เกิดจากการดำรงชีวิตของโลกมนุษย์ แต่ก็ยังสามารถที่จะมีความบริสุทธิ์ได้อย่างเหลือที่จะเข้าใจได้ ใบบัวและกลีบบัวได้ปรากฏให้เห็นได้ว่าไม่มีสิ่งใดที่จะแคะคองได้ แม้แต่น้ำอันเป็นการแสดงนัยให้เห็นว่าเป็นสิ่งที่ไม่อาจเปลี่ยนแปลงหรือแปดเปื้อนได้ ด้วยเหตุนี้จึงอาจจะกล่าวได้ว่าดอกบัวเป็นไปในทำนองเดียวกันกับพระพุทธองค์ คือ ได้มีการสร้างสรรค์ตนเองให้ปราศจากความด่างพร้อยมัวหมองในการดำรงอยู่ของชีวิต ดังนั้น จึงมักจะปรากฏภาพของดอกบัวขึ้นในประติมากรรมรุ่นต้นของพุทธ

ศาสนาอย่างสม่ำเสมอ อย่างกรณีที่ปรากฏภาพสลักของคอกบัวบนแท่นบูชาที่ตั้งอยู่ทางด้านหน้าของคันโพธิ์ที่มีรั้วล้อมอยู่โดยรอบคันหนึ่ง หรือภาพของพวงมาลัยที่ทำด้วยคอกบัวที่ประดับตกแต่งไว้บนส่วนโคมหรือฉันทะของสถูปองค์หนึ่ง หรือภาพของพวงมาลัยที่ทำด้วยคอกบัวที่มีการแขวนเอาไว้บนกิ่งของต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ เป็นต้น (Robinson and Johnson 1982 : 64)

จากการศึกษาประติมากรรมรุ่นต้นที่เนื่องในพุทธศาสนาที่กล่าวนี้ อาจจะสันนิษฐานได้ว่าเหตุผลสำคัญที่ไม่ได้มีการสร้างสรรค์พระพุทธรองค์ในรูปแบบของมนุษย์ (Human Form) ขึ้นมาเป็นรูปเคารพในช่วงระยะที่ยาวนานอย่างน้อยถึง 500 ปีภายหลังจากที่พระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานนั้น อาจจะเป็นเพราะว่าในช่วงระยะก่อนที่จะมีการสร้างสรรค์รูปเคารพของพระองค์ในรูปของมนุษย์หรือพระพุทธรูปขึ้นมาใช้ในการกระทำสักการะบูชาของพุทธศาสนิกชนนั้น สัญลักษณ์ต่างๆ ที่ได้มีการสร้างสรรค์ขึ้นแทนองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างมากมานั้น ยังคงมีความเพียงพอสำหรับการที่พุทธศาสนิกชนจะใช้สำหรับการกระทำสักการะบูชาในการระลึกถึงเหตุการณ์ที่ล่วงผ่านไปแล้วในพระชนม์ชีพของพระองค์ และพอเพียงสำหรับการใช้เป็นหลักฐานที่แน่นอนสำหรับการปรากฏขึ้นของพระองค์ สำหรับการกระทำสักการะบูชาของผู้เลื่อมใสศรัทธาและศาสนิกชนของพระองค์ หรือบางทีอาจจะให้ความเคารพแก่การทรงบรรลุนิราณของพระองค์ ซึ่งเป็นสถานภาพที่มีความสมบูรณ์สูงสุดอย่างแท้จริงภายหลังจากที่พระองค์ได้ทรงปรากฏขึ้นในโลก ซึ่งเป็นแรงจูงใจที่กระตุ้นให้มีการเลือกใช้สัญลักษณ์เหล่านั้น การปฏิบัติตามคติในลัทธิความเชื่อดังกล่าวและสัญลักษณ์ที่สร้างขึ้นในคติดังกล่าวเป็นจำนวนมากยังคงปรากฏอยู่ในวิถีชีวิตของพุทธศาสนาทั่วทั้งเอเชียในปัจจุบันนี้

3. พัฒนาการของการกระทำสักการะบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพุทธศาสนา

จากพุทธประวัติและจารีตบอกเล่าที่มีการสืบทอดกันมาได้แสดงให้เห็นว่า หลังจากทีพระพุทธรเจ้าสากยมนิได้ทรงตรัสรู้แล้ว พระองค์ได้ทรงใช้เวลา 49 วันอยู่ในบริเวณที่ใกล้เคียงกับคันพระศรีมหาโพธิ์ที่คยา (Gaya) หรือโพธิคยาที่พระองค์ทรงตรัสรู้นั้น ในครั้งนั้นได้มีพ่อค้าสองคนได้เดินทางผ่านมาตามเส้นทางสายนั้น ซึ่งเป็นเส้นทางการค้าที่ผ่านมาจากแคว้นโอริสสา (Orissa) และตัดผ่านใกล้กับกับจุดที่พระพุทธรองค์ประทับอยู่ ในขณะที่เดินทางผ่านจุดดังกล่าว พ่อค้าได้รับการเตือนสติจากวิญญานของญาติที่ถึงแก่กรรมไปแล้วผู้หนึ่งให้กระทำพิธีกรรมในการถวายเครื่องสักการะบูชาแด่พระพุทธรเจ้าพระองค์ใหม่ ซึ่งยังคงประทับนั่งอยู่ที่โคนต้นพระศรีมหาโพธิ์ต้นนั้นอย่างเดิม พ่อค้าทั้งสองได้ถวายขนมหวานที่ทำด้วยน้ำผึ้งและน้ำอ้อยแล้วได้ขอขมาพระพุทธรเจ้าและพระธรรมของพระองค์เป็นที่พึ่งของตน ด้วยเหตุนั้น พ่อค้าทั้งสองนี้จึงได้กลายเป็นพุทธศาสนิกชนหรือผู้นับถือศาสนาพุทธที่เก่าแก่ที่สุดของโลก รวมทั้งยังเป็นบรรพบุรุษที่เก่าแก่ที่สุดในโลก ที่มีความซื่อสัตย์รักภักดีในพุทธศาสนาอีกด้วย ในครั้งนั้นพระพุทธรเจ้าโคดมะไม่ได้

ทรงสั่งสอนธรรมแก่พ่อค้าทั้งสอง แต่ได้ทรงยอมรับการเคารพนับถือและสิ่งของที่นำมาถวายของพ่อค้าทั้งสอง จากตัวอย่างที่มีอยู่เป็นจำนวนมากได้แสดงให้เห็นว่า การกระทำสักการะบูชาแก่ผู้ที่มีความศักดิ์สิทธิ์นั้น จะกระทำแก่บุคคลที่ไม่เกี่ยวกับศาสนาหนึ่งศาสนาใดหรือนิกายหนึ่งนิกายใด รวมทั้งไม่มีความจำเป็นที่ผู้กระทำสักการะจะต้องเห็นด้วยกับปรัชญาความกิดของบุคคลที่ได้รับการกระทำสักการะบูชา ลัทธิหรือคตินิยมราวาสเป็นพุทธศาสนิกชนที่กล่าวมาข้างต้นนี้ จึงเป็นพัฒนาการอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่า เป็นพัฒนาการที่เกิดขึ้นนอกเหนือออกไปจากประเพณีหรือแนวทางการประเพณีปฏิบัติที่ปรากฏอยู่โดยทั่วไปในช่วงก่อนจะมีพุทธศาสนา (Robinson and Johnson 1982 : 21)

หลังจากนั้นพุทธศาสนิกชนก็ได้เพิ่มขึ้นตามลำดับและพุทธศาสนิกชนได้กระทำสักการะบูชาพระพุทธองค์ด้วยรูปแบบต่างๆหลายรูปแบบ อาทิ ในคราวที่พระพุทธองค์เสด็จไปประพาสปฐมเทศนาที่สวนกวางหรือมฤคทายวัน (Deer Park) ที่สารนาถ (Sarnath) แก่ปัญจวัคคีย์ ปัญจวัคคีย์ได้กระทำสักการะพระองค์โดยการถวายความเคารพ จากนั้นก็ทูลขอรับบาตรและจีวรของพระองค์มาเก็บ เติรมที่ประทับหรืออาสนะสำหรับพระองค์ แล้วถวายเครื่องใช้สำหรับการล้างพระบาทของพระองค์ และเรียกพระพุทธองค์ว่า “สหายโคตมะ” แต่พระองค์ทรงบอกกับปัญจวัคคีย์ว่าจะเรียกเช่นนั้นไม่ได้ เพราะว่าบัดนี้พระองค์ทรงเป็นคฤหัสถ์หรือพระอรหันต์หรือผู้ตรัสรู้ที่สมบูรณ์แล้วผู้หนึ่ง (Robinson and Johnson 1982 : 22-24)

ในระยะต่อมาได้มีการจัดตั้งคณะสงฆ์ในพุทธศาสนาขึ้นโดยคณะสงฆ์ ประกอบด้วยพุทธบริษัทสี่ คือ พระภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก (ฆราวาสที่เป็นผู้ชาย) และอุบาสิกา (ฆราวาสที่เป็นผู้หญิง) โดยในการเข้าสู่การเป็นพุทธบริษัทนั้น ทุกคนจะต้องผ่านพิธีกรรมการปฏิญาณตนเป็นพุทธมามกะ เพื่อการยอมรับเอาพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์เป็นที่พึ่งแห่งตน โดยผู้ที่ผ่านพิธีกรรมนี้แล้วจะเป็นพุทธศาสนิกชน (Robinson and Johnson 1982 : 30-32) ส่งผลให้การกระทำสักการะบูชาของพุทธศาสนิกชนได้ขยายออกไปอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะกลุ่มของฆราวาสซึ่งประกอบด้วย พระมหากษัตริย์ เจ้าชาย และพ่อค้าที่มีความมั่งคั่งร่ำรวยนั้น ได้มีการถวายที่ดินเป็นจำนวนมาก อย่างกรณีของอนาถปิณฑิกะ (Anathapindika) ได้ถวายที่ดินสำหรับอารามหรือวัดเชตวัน (Jetavana) ที่มีชื่อเสียงที่สาวัตถี ในขณะที่เดียวกันฆราวาสที่เป็นสตรีที่มีความมั่งคั่งก็ได้มีการถวายทรัพย์เช่นเดียวกัน อย่างกรณีของนางคณิกาที่มีนามว่าอมรपालิ (Amrapali) ได้ถวายสวนของคนที่เมืองไพศาลี และสตรีที่มีครอบครัวแล้วที่มีนามว่าวิสาขาหรือวิสาขา (Visakha) ได้ถวายที่ดินสำหรับอารามแห่งหนึ่งในเมืองสาวัตถี ด้วยเหตุนี้แม้แต่ในช่วงระยะเวลาที่พระพุทธองค์ยังทรงพระชนม์ชีพอยู่ก็ตาม คณะสงฆ์ก็ได้กลายเป็นผู้เป็นเจ้าของที่ดินที่มีความมั่งคั่งร่ำรวยสถาบันหนึ่ง (Robinson and Johnson 1982 : 32-33)

ก่อนที่พระองค์จะเสด็จดับขันธปรินิพพาน นายอุณฑะ(Cunda) ซึ่งเป็นช่างโลหะผู้หนึ่ง ได้ถวายภัตตาหารที่ทำด้วยเนื้อหมู (ต่อมาเมื่อนักวิชาการหลายท่านกล่าวว่าเป็นเห็ดชนิดหนึ่ง) แต่พระพุทธองค์ ส่งผลให้พระองค์ทรงประชวรจนกระทั่งเสด็จดับขันธปรินิพพานระหว่างคันสาละ (Sala) คู่มหนึ่งที่เมืองกุสินาราหรือกุสินคร (Kusinagara) ในขณะที่พระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานนั้น ได้เกิดปรากฏการณ์ที่เป็นการถวายความเคารพพระองค์หลายประการ อาทิ แผ่นดินไหว ฟ้าร้อง พระพรหมและพระอินทร์ทรงรำยโคลก เป็นต้น ส่วนชาวเมืองได้ถวายความเคารพพระบรมศพของพระองค์ โดยมาเผ้าพระบรมศพตลอดเวลา มีการรำรำ ขับร้อง แสดงดนตรี ถวายพวงมาลัย และถวายเครื่องหอม สำหรับพระพุทธศรียะนั้น ได้มีการห่อด้วยผ้าและลำลีสลักกันเป็นหลายชั้น ในวันที่เจ็ดของการเสด็จดับขันธปรินิพพาน หัวหน้าของชนเผ่ามัลละแปดคนได้อัญเชิญคานหาบที่ประดิษฐานพระบรมศพของพระพุทธองค์ผ่านไปทางประตูทางด้านทิศเหนือแล้วออกจากประตูเมืองด้านทิศตะวันออกไปสู่ศาสนสถานแห่งหนึ่งของชนเผ่า ในที่นั้นได้มีการถวายพระเพลิงพระพุทธศรียะ

ในครั้งนั้นบรรดาผู้นำของชนเผ่ามัลละที่กล่าวมา ได้ถามพระอานนท์ซึ่งเป็นพระอัครสาวกว่าจะปฏิบัติต่อพระบรมสารีริกธาตุของพระศาสดาอย่างไร พระอานนท์ได้ตอบว่าให้ปฏิบัติอย่างเดียวกันกับที่ปฏิบัติต่อพระบรมอัฐิของผู้ทรงเป็นพระราชแห่งพระราชทั้งมวลพระองค์หนึ่งทุกประการ คือ เมื่อถวายพระเพลิงพระบรมศพแล้วให้สร้างสถูป (หรือเนินดินที่เป็นอนุสรณ์สถาน) ขึ้นมาองค์หนึ่งในสถานที่ที่ถนัดคัคกัน เพื่อใช้สำหรับการประดิษฐานพระบรมอัฐิไว้ที่ใจกลางเพื่อการกระทำสักการะบูชา ประเทศนี้ในเวลานั้นได้รับการแต่งแค้นเป็นจุดๆ ด้วยศาสนสถานที่เราเรียกว่าไคยยะ(Caitya) และสถูปของบุคคลที่มีความศักดิ์สิทธิ์ที่ได้ถึงแก่กรรมไปแล้วเป็นจำนวนมาก อันเป็นสถานที่ซึ่งประชาชนได้กระทำสักการะบูชาสถูปดังกล่าวนี้เป็นรูปแบบหนึ่งของเนินดินในสุสานที่มีลักษณะเป็นรูปทรงกลมอันเป็นสุสาน (Tomb) ของบรรดาหัวหน้าและพระเจ้าแผ่นดินในสมัยสำริด (Bronze Age) ซึ่งได้ปรากฏขึ้นในบริเวณอันกว้างใหญ่ตั้งแต่ไอร์แลนด์ (Ireland) ไปจนถึงญี่ปุ่น พิธีกรรมดังกล่าวนี้มีความคล้ายคลึงกันกับที่ปรากฏในกรีกในสมัยโฮเมอร์ (Homeric Greece) ซึ่งมีอายุประมาณ 357 ปีก่อนพุทธศักราช มรดกทางวัฒนธรรมของอินโด-ยูโรเปียน (Indo-European) จึงได้ปรากฏขึ้นในพุทธศาสนาหลายประการ แต่ไม่ปรากฏว่าจะมีสิ่งใดที่จะปรากฏขึ้นอย่างมากมายมากไปกว่าพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการจัดการพระบรมศพของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่กล่าวนี้ (Robinson and Johnson 1982 : 35)

ผู้กระทำการสักการะบูชาโดยทั่วไปมีความเชื่อว่า โดยกายภาพหรือโดยธรรมชาติของพระบรมสารีริกธาตุของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจะแผ่รัศมีแห่งพลังทางจิตวิญญาณออกมาอันแท้ที่จริงแล้วความรู้สึกนึกคิดเกี่ยวกับธรรมชาติของการปรากฏขึ้นอย่างต่อเนื่องกันของพลังอำนาจ

ดังกล่าวนั้นได้ปรากฏขึ้นภายในจิตวิญญาณของผู้ซื่อสัตย์จงรักภักดีทั้งมวล แต่ได้ปรากฏหลักฐานที่พระพุทธองค์เองได้ทรงตรัสว่าจะเห็นอะไรในการมองไปที่ร่างกายอันน่าเศร้าหมองนี้ ผู้ใดเห็นธรรมผู้นั้นเห็นตถาคต ผู้ใดเห็นตถาคตผู้นั้นเห็นธรรม ความเป็นอมตะของพระพุทธองค์ คือ การที่พระองค์ได้ประทานพระธรรมหรือคำสอนที่เป็นสากลแก่มวลมนุษย์

ในรัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งเริ่มครองราชย์ในอินเดียในปี พ.ศ.271 พระองค์ได้ทรงประกาศพระธรรมของพระพุทธองค์อย่างมีระบบ รวมทั้งทรงปฏิบัติคนในฐานะของฆราวาสที่เป็นพุทธศาสนิกชนผู้หนึ่ง ทรงเดินทางไปทรงกระทำสักการะบูชาหรือจาริกแสวงบุญในสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ในพุทธศาสนาหลายแห่ง โดยเฉพาะที่โพธิคยาซึ่งเป็นสถานที่ที่พระพุทธองค์ทรงตรัสรู้ รวมทั้งทรงสร้างสถูปเพื่อทรงกระทำสักการะบูชาพระพุทธองค์ในสถานที่หลายแห่ง อาทิ ที่โพธิคยาซึ่งเป็นสถานที่ที่พระพุทธองค์ทรงตรัสรู้, ที่สารนาถซึ่งเป็นสถานที่ที่พระพุทธองค์ทรงประทานปฐมเทศนา และที่กุสินครซึ่งเป็นสถานที่ที่มีการถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระ เป็นต้น ในปี พ.ศ.290 พระเจ้าอโศกมหาราชได้ทรงสร้างสถูปเพื่อการกระทำการสักการะบูชาพระอดีตพุทธเจ้าที่ทรงพระนามว่า กนกมุนี (Kanakamuni) รวมทั้งทรงสร้างจารึกที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับพระอดีตพุทธเจ้า ซึ่งเป็นจารึกที่มีอายุเก่าแก่ที่สุดที่เกี่ยวข้องกับลัทธิหรือคตินี้เกี่ยวกับพระพุทธเจ้า ซึ่งได้ทรงปรากฏก่อนการปรากฏขึ้นของพระพุทธเจ้าโคตมะ พระเจ้าอโศกมหาราชทรงสร้างพระมหาสถูปที่เก่าแก่ที่สุดที่สาญจี โดยพระองค์ทรงสร้างสถูปถึง 84,000 องค์ หลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีได้แสดงให้เห็นว่าพระพุทธองค์ทรงได้รับการเคารพสูงสุดในรัชสมัยของพระองค์ พระองค์ทรงสร้างจารึกเพื่อประกาศพระธรรมทั่วราชอาณาจักร พระองค์ทรงรณรงค์ส่งเสริมให้คณะสงฆ์มีความเข้มแข็งยิ่งขึ้นด้วยวิธีการต่างๆจนพุทธศาสนามีความรุ่งโรจน์ที่สุดภายใต้พระปรีชาสามารถของพระองค์ พระองค์ทรงส่งเสริมให้ประชาชนทุกคนอยู่ในศีลธรรม มีการแสดงความเคารพต่อบิดา มารดา ครู และบุคคลอื่นที่มีความอาวุโส โดยเฉพาะบุคคลต่างๆในศาสนา รวมทั้งการส่งเสริมให้ประชาชนเดินทางไปทรงกระทำสักการะบูชาหรือจาริกแสวงบุญในสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ในพุทธศาสนา การให้ทานและให้ความเคารพบุคคลในศาสนาและผู้สูงอายุ มีการถวายเครื่องสักการะบูชาและทรงกระทำสักการะบูชาเทพเจ้า วิญญาณศักดิ์สิทธิ์ และผู้ที่มีความศักดิ์สิทธิ์ โดยประชาชนจะประกอบพิธีกรรมเหล่านี้ทุกบ้าน ตลอดจนได้จัดส่งพระสมณทูตไปเผยแผ่พุทธศาสนาในต่างแดนหลายสาย (Robinson and Johnson 1982 : 35-48)

นับตั้งแต่ราว พ.ศ. 343 เป็นต้นมา คณะสงฆ์ได้เริ่มต้นการได้รับการอุทิศถวายที่พักของสงฆ์ที่เรียกว่า วิหาร (Vihara) ที่มีการสลักเข้าไปในภูเขารวมชาติโดยฝีมือของมนุษย์ โดยผู้ทึศถวาย คือ ผู้ที่มีความมั่งคั่งร่ำรวย ในขณะที่สถานที่พักเหล่านี้ที่มีการสร้างขึ้นภายนอกถ้ำหรือกลางแจ้งก็ยังคงได้รับการอุทิศถวายต่อไป ทั้งที่ท้าวด้วยวัสดุที่ผู้พั่ง่ายอิฐ และหิน ซึ่งได้มีการค้นพบที่

สาธุจี สารนาถ และนาลันทา (Nalanda) โดยในวิหารที่สลักไว้ในภูเขาที่สร้างขึ้นเพื่อการอุทิศถวายเหล่านี้มีอยู่เป็นจำนวนมากที่มีการประดับตกแต่งด้วยประติมากรรมและจิตรกรรมอันเลอเลิศ โดยเฉพาะศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพุทธศาสนา (Robinson and Johnson 1982 : 61)

สถาปัตยกรรมที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งที่มีความสัมพันธ์กันกับสถาปัตยกรรมประเภทที่พักหรือที่อยู่อาศัยหรืออารามรุ่นต้นในพุทธศาสนา คือ ห้องโถงที่มีการสร้างขึ้นเพื่อการประดิษฐานสถูปองค์หนึ่งที่เรียกว่า เจดีย์-กฤหะ (Cairtya-Grha) โดยสถูปดังกล่าวเป็นสิ่งที่มีความสำคัญที่สุดสำหรับการกระทำสักการะบูชาของพุทธศาสนิกชน โดยเฉพาะเมื่อสถูปดังกล่าวได้รับการสร้างขึ้นสำหรับการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธองค์ไว้ตรงใจกลางของสถูป หรือการสร้างขึ้นเพื่อการบรรจุอัฐิของพระภิกษุสงฆ์ที่มีความสำคัญรูปหนึ่งรูปใด หรือพระภิกษุสงฆ์ที่ได้รับความเคารพนับถือในท้องถิ่น การกระทำสักการะบูชาสถูปดังกล่าวนี้สามารถที่จะกระทำได้หลายวิธี คือ วิธีแรก ได้แก่ การกระทำประทักษิณหรือการเดินเวียนรอบสถูปในทิศที่เป็นมงคล โดยการเดินเวียนตามเข็มนาฬิกาหรือการเวียนขวา วิธีที่สอง ได้แก่ การหมอบกราบหรือการกราบทางด้านหน้าขององค์สถูป และวิธีที่สาม ได้แก่ การถวายดอกไม้เป็นเครื่องสักการะบูชาต่อสถูปในการสร้างหรือการประดิษฐานสถูปดังกล่าวไว้ภายในสถาปัตยกรรมหรืออาคารที่มีการสร้างขึ้นเป็นพิเศษดังกล่าวนี้อ สถูปจะได้รับการสร้างขึ้นหรือจัดวางหรือประดิษฐานไว้ในบริเวณส่วนปลายสุดของห้องโถงยาวห้องนั้น ทางด้านหน้าขององค์สถูป คือ บริเวณที่ตั้งองค์สถูปมาจนถึงประตูของห้องโถงห้องนี้ เป็นบริเวณซึ่งผู้กระทำสักการะบูชาสามารถที่จะรวมกลุ่มหรือชุมนุมกันอยู่ ส่วนทางด้านหลังของห้องโถงเป็นบริเวณสำหรับการสร้างสรรค์หรือประดิษฐานสิ่งศักดิ์สิทธิ์ คือ สถูป ด้านข้างของห้องโถงนี้มีเสาเรียงเป็นแนวไปโดยรอบห้อง ถัดจากเสาออกไปเป็นระเบียงหรือทางเดินที่ต่อเนื่องกันไปโดยรอบห้อง ทางเดินหรือระเบียงนี้สามารถที่จะใช้สำหรับการกระทำประทักษิณสถูปองค์นี้ได้ นอกเหนือออกไปจากสถูปที่พักในทางพุทธศาสนา และห้องโถงสำหรับการประดิษฐานสถูปที่กล่าวมาแล้วนี้แล้ว พุทธศาสนิกชนยังนิยมสร้างศาสนสถานอื่นๆ ขึ้นมาอีกมากแล้วเรียกว่าวัดหรืออารามหรือสังฆาราม แต่ในประเทศอินเดียยังคงปรากฏหลักฐานให้เห็นอยู่น้อย (Robinson and Johnson 1982 : 55)

ในช่วงต้นของพุทธศาสนา ขรรวาสได้อุทิศตนในการทำหน้าที่ต่างๆ ในพุทธศาสนาอย่างจริงจัง โดยให้การสนับสนุนกิจการต่างๆ ของคณะสงฆ์ การอุทิศถวายสิ่งต่างๆ ให้แก่คณะสงฆ์ การอุทิศตนให้กับพุทธศาสนาในวันสำคัญ โดยการใช้เวลาในวันดังกล่าวสำหรับการสวดมนต์ การอ่านคัมภีร์ในพุทธศาสนา การเผยแพร่ธรรมะ การปฏิบัติหน้าที่ด้วยความทุ่มเทของขรรวาสเหล่านี้ต่างก็มีความมุ่งหวังที่จะให้ได้รับผลตอบแทนอย่างพอเพียงสำหรับชีวิตนี้และในภายหลังกการดำรงอยู่ของคณะสงฆ์ขึ้นอยู่กับ การอุทิศถวายของเหล่าขรรวาส แต่ในขณะเดียวกัน

คณะสงฆ์ก็ได้ให้การอบรมสั่งสอนธรรมะแก่ฆราวาส โดยเฉพาะธรรมะที่เกี่ยวกับทานหรือการให้ ศีลธรรม สวรรค์ ความเศร้าหมองที่เกิดจากความอยาก และผลของการก้าวพ้นความอยาก (Robinson and Johnson 1982 : 58-61)

จากศิลปกรรมที่เนื่องในพุทธศาสนาที่ปรากฏขึ้นในระยะเริ่มต้นของพุทธศาสนา ได้มีการสะท้อนให้เห็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่เนื่องในพุทธศาสนา รูปแบบของการกระทำสักการะบูชา ตลอดจนสัญลักษณ์ที่สำคัญที่เนื่องในพุทธศาสนา ศิลปกรรมดังกล่าวได้ชี้ให้เห็นว่าโดยทั่วไป พุทธศาสนาได้นิยมนิยมชอบที่จะบูรณาการศาสนาหรือระบบความเชื่อในรูปแบบต่างๆ ที่มีอยู่ในท้องถิ่น ตลอดจนลัทธิต่างๆ ที่ปรากฏอยู่ในสภาพแวดล้อมที่อยู่รายรอบเข้ามาไว้ในพุทธศาสนาด้วย สิ่งดังกล่าวนี้ได้เป็นมาอย่างยาวนานในสมัยโบราณ โดยได้ขยายย้อนหลังขึ้นไปไกลจนถึงสมัยอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุมีอายุประมาณ 4,300-3,750 ปีมาแล้วและบางช่วงเวลาของสมัยก่อนประวัติศาสตร์ของอินเดีย บางส่วนมีการสืบสมมูลฐานมาจากประเพณีและคติชาวบ้านในศาสนาพระเวท (มีอายุประมาณ 3,500-3,000 ปีมาแล้ว) และศาสนาพราหมณ์ พุทธศาสนิกชนและผู้นับถือศาสนาพราหมณ์ได้มีโลกทรรศน์ร่วมกันหรือเหมือนกันหลายประการ โดยทั้งสองศาสนามีความคิดรวบยอดเกี่ยวกับระบบของโลก ในลักษณะที่เป็นรูปจำลองหรือรูปแบบของวงล้อหรือวัฏจักรแห่งชีวิต ลัทธิเกี่ยวกับต้นไม้และวิญญาณของต้นไม้ ภูเขา เทพแห่งความอุดมสมบูรณ์ และเนินดินที่มีการบรรจุอิฐไว้ภายใน โดยลัทธิหรือคติเหล่านี้ทั้งหมดได้เข้ามาสู่พุทธศาสนาเริ่มต้น โดยการเข้ามาจากประเพณีที่ปรากฏขึ้นก่อนการปรากฏขึ้นของพุทธศาสนา ในที่สุดคติเหล่านี้ได้กลายกลายเป็นส่วนหนึ่งของลัทธิและคติชาวบ้านที่ประเพณีปฏิบัติกันในพุทธศาสนา ดังตัวอย่างที่ปรากฏในพุทธประวัติว่า พระนางสิริมหามายาได้ประสูติพระราชโอรสของพระองค์ภายใต้ต้นไม้ที่ศักดิ์สิทธิ์ต้นหนึ่ง โดยประติมากรรมที่แสดงภาพเหตุการณ์ในตอนนี้ได้แสดงภาพของพระนางอยู่ภายใต้ต้นไม้ดังกล่าว โดยพระนางทรงแสดงปางหรือท่าทาง (Posture) ที่เป็นประเพณีนิยมที่สืบทอดกันมาที่มีความสัมพันธ์กับวัย ปางหรือท่าทางของผู้หญิงหรือเทพีแห่งความอุดมสมบูรณ์ (Female Fertility) ที่ปรากฏขึ้นมาในระยะก่อนหน้านี้ (Robinson and Johnson 1982 : 61)

คติในการกระทำสักการะบูชาสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่กล่าวนี้ พุทธศาสนาได้ยอมรับระบบความเชื่อที่ปรากฏอย่างแพร่หลายในหมู่ประชาชนในท้องถิ่นเข้ามาด้วย อันอาจจะเห็นได้จากการเคารพต้นพระศรีมหาโพธิ์ที่ศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งได้สืบสมมูลฐานมาจากลัทธิเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ของอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ (Robinson and Johnson 1982 : 61)

นอกจากนี้ยังมีศาสนสถานที่มีความสำคัญที่สุดในพุทธศาสนาที่กล่าวมาอีกสองอย่าง คือ ศาสนสถานที่มีการแกะสลักเข้าไปในภูเขาเป็นถ้ำหรือวัดถ้ำ (Cave Temple) และสถูป โดยภายในวัดถ้ำพุทธศาสนิกชนสามารถที่จะพบและแสดงความเคารพต่อพระพุทธรองค์ได้ โดย

สามารถที่จะประกอบพิธีกรรมการกระทำประทักษิณ โดยรอบสถูปที่เป็นประธานหรือศูนย์กลางของวัดแห่งนั้น

จากที่กล่าวมานี้ได้สะท้อนให้เห็นว่าคติในการกระทำสักการะบูชาในพุทธศาสนาได้มีการสืบเนื่องมาตั้งแต่ในช่วงที่พระพุทธองค์ยังทรงดำรงชนมชีพอยู่แล้วได้มีการสืบเนื่องมาโดยลำดับ ตลอดช่วงระยะเวลาแห่งการเบ่งบานขึ้นของพุทธศาสนา ได้ส่งผลให้คติดังกล่าวได้พัฒนาขึ้นโดยลำดับเช่นเดียวกัน โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวกับรูปแบบของการกระทำสักการะบูชา ซึ่งมีรูปแบบหลายรูปแบบที่มีความเหมาะสมสำหรับการกระทำสักการะสิ่งศักดิ์สิทธิ์แต่ละประเภทหรือแต่ละรายการ แต่มีบางรูปที่สามารถใช้ได้โดยทั่วไป โดยเฉพาะการกระทำสักการะบูชาโดยการประนมมือหรือการไหว้ การกราบ และการถวายดอกไม้เป็นเครื่องสักการะบูชา

พัฒนาการของสถูปในพุทธศาสนา

1. กำเนิดและพัฒนาการของคติการบูชาสถูป

แม้ว่าจะไม่ปรากฏการกล่าวถึงสถูปไว้ในคัมภีร์พระวินัยปิฎก และไม่ปรากฏศาสนสถานประเภทนี้ของพระพุทธศาสนาในประเทศอินเดีย ที่มีอายุเก่าแก่ไปกว่ารัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราชในราวช่วงปลายของพุทธศตวรรษที่ 3 ก็ตาม แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าเนินสุสานหรือเนินดินเหนือหลุมฝังศพ (Burial Mound) จะไม่เคยเป็นที่รู้จักมักคุ้นกันในประเทศอินเดียในยุคสมัยที่มีความเก่าแก่มากกว่ารัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช ทั้งพระภิกษุฟาเหียน (Fa Hien) และพระภิกษุเหียนจิ่ง (Hsuan Tsang) ได้กล่าวถึงสถูปโบราณหลายแห่งที่ได้มีการสร้างขึ้นเหนือสิ่งทีหลงเหลืออยู่ของบรรดาพระพุทธเจ้าองค์ก่อนๆ หลายองค์ คือ เหนือสิ่งทีหลงเหลืออยู่ของพระพุทธเจ้ากาศยปะ (Kasyapa) ในบริเวณที่ใกล้กันกับเมืองแห่งหนึ่งในอำเภอสาวัตถี, เหนือสิ่งทีหลงเหลืออยู่ของพระพุทธเจ้ากระกุจันทะ (Krakuchanda) และพระพุทธเจ้ากณมุณี (Kanakamuni) ในบริเวณที่ไม่ไกลไปจากเมืองกบิลพัสดุ์ (Kapilavastu) ตลอดจนกำหนดอายุที่แน่นอนของศาสนสถานเหล่านั้นตามที่ภิกษุชาวจีนเหล่านั้นมองเห็น ซึ่งได้ปรากฏข้อเท็จจริงที่สำคัญว่าพระภิกษุจีนดังกล่าวได้กล่าวว่าศาสนสถานเหล่านั้นเป็นหลุมฝังพระบรมศพของพระพุทธเจ้าองค์ก่อนๆ หลายพระองค์ อันเป็นการชี้ให้เห็นว่าประเพณีปฏิบัติเกี่ยวกับการสร้างอนุสรณ์สถานเพื่อเป็นเครื่องรำลึกถึงผู้ถึงแก่กรรม โดยการสร้างให้โผล่ขึ้นมาในลักษณะเช่นนี้อย่างน้อยที่สุดก็สามารถที่จะมองย้อนขึ้นไปได้ว่าเป็นประเพณีปฏิบัติในสมัยโบราณอย่างหนึ่ง นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่าได้มีการสร้างสถูปให้โผล่ขึ้นไปเหนือพระบรมสารีริกธาตุของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่เมืองต่างๆ จำนวน 8 แห่ง ซึ่งได้รับการแบ่งปันพระบรมสารีริกธาตุของพระองค์ไป คือ เมืองราชคฤห์ (Rajagriha) เมืองไวศาลี (Vaisali) เมืองกบิลพัสดุ์ (Kapilavastu)

เมืองอัลละกะปปะ (Allakappa) เมืองรามกรามะ (Ramagrama) เมืองเวตีปะ (Vethadipa) เมืองปา
วา (Pava) และเมืองกุสินคร (Kusinagara) (Marshall 1951 : 232)

จากที่กล่าวมานี้ ขนบธรรมเนียมประเพณีอื่นๆ และจารีตบอกล่าที่สืบต่อกันมาอย่าง
ยาวนานเป็นจำนวนมาก ได้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนและสมบูรณ์พอเพียงว่าคติในการสร้างสถูปจะ
ต้องเป็นประเพณีที่สำคัญและเคยเป็นประเพณีแห่งการสร้างหรือสถาปนาอย่างหนึ่งที่เป็นที่รู้จักมก
คุ้นกันเป็นอย่างดีในประเทศอินเดียแม้แต่ในสมัยพุทธกาล แต่ก็ได้ปรากฏให้เห็นได้อย่างชัดเจน
เช่นเดียวกันว่า ในท่ามกลางเหล่าผู้นับถือพุทธศาสนาเองนั้น สถูปดังกล่าวไม่ได้กลายกลายเป็น
สัญลักษณ์ที่สำคัญที่ใช้สำหรับการกระทำสักการะบูชาจนกระทั่งถึงรัชสมัยของพระเจ้าอโศก
มหาราช วรรณคดีพุทธศาสนาที่มีอายุอยู่ในรุ่นต้นเป็นจำนวนมากที่มีความสมบูรณ์เพียบพร้อม
ไปด้วยข้อมูลเกี่ยวกับอาคารสถานที่ต่างๆ ที่ได้มีการสร้างขึ้นภายในสังฆาราม รวมทั้งได้พรรณนา
ให้เห็นรายละเอียดอย่างพิถีพิถันครบถ้วนและน่าเชื่อถือเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตของผู้ครองเรือน
แต่ไม่ปรากฏว่ามีวรรณคดีเล่มใดที่ได้พรรณนาให้เห็นวิถีชีวิตก่อนรัชสมัยของพระเจ้าอโศก
มหาราชได้ปรากฏข้อความใดๆ ที่เกี่ยวข้องไปถึงการก่อสร้างหรือคติหรือลัทธิที่เกี่ยวกับสถูป (Cult
of Stupa) (Marshall 1951 : 232) การละเลยไปโดยไม่ได้กล่าวถึงสถูปดังกล่าวนี้ นับเป็นสิ่งหนึ่งที่
อยู่เหนือความเข้าใจหรือเหลือที่จะจินตนาการถึงเหตุผลได้ ถ้าหากว่าอนุสรณ์สถานประเภทนี้เคย
ได้รับการกระทำสักการะบูชาอย่างสืบเนื่องกันมาในช่วงระยะเวลาที่เป็นยุคต้นของพุทธศาสนา
ในทำนองเดียวกันกับที่อนุสรณ์สถานประเภทนี้ได้รับการกระทำสักการะบูชาอย่างยิ่งใหญ่และ
กว้างขวางในระยะหลังลงมาไม่เป็นที่น่าสงสัยเลยว่าสถูป 8 องค์ที่ได้รับการสร้างขึ้น เพื่อการ
ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธองค์นั้น ได้กลายกลายเป็นสิ่งสำหรับการกระทำ
สักการะบูชานับตั้งแต่ที่พระพุทธองค์ได้เสด็จดับขันธปรินิพพานเป็นต้นมา แต่ไม่เคยปรากฏ
สิ่งใดๆ ที่แสดงให้เห็นว่าสถูปได้รับการยอมรับในฐานะของสัญลักษณ์แห่งการเคารพนับถือ
อย่างหนึ่งของพุทธศาสนาในช่วงระยะเวลาก่อนที่จะถึงรัชสมัยของจักรพรรดิแห่งราชวงศ์โมริยะ
หรือเมารยะ (Maurya) พระองค์นี้ (Marshall 1951 : 232)

จากหลักฐานที่ปรากฏในขณะนี้ได้แสดงให้เห็นว่าพระเจ้าอโศกมหาราช ได้ทรงเป็นผู้ที่
ประทานกำลังกระตุ้นเป็นครั้งแรกให้สถูปกลับกลายเป็นคติหรือลัทธิแห่งการกระทำสักการะบูชา
สัญลักษณ์ประเภทนี้ โดยการที่พระองค์ได้ทรงเปิดสถูปที่เป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ
ของพระพุทธองค์ที่กล่าวมาจำนวน 7 องค์ จากสถูปที่มีมาแต่เดิมทั้งหมดจำนวน 8 องค์
แล้วพระพุทธองค์ได้ทรงจัดแบ่งพระบรมสารีริกธาตุที่เคยประดิษฐานอยู่ในสถูปทั้ง 7 องค์
นั้นเสียใหม่อีกครั้งหนึ่ง โดยการจัดแบ่งพระบรมสารีริกธาตุดังกล่าวนั้นให้แก่บรรดาเมืองที่มีความ

สำคัญทั้งมวลในพระราชอาณาจักรของพระองค์ รวมทั้งได้ทรงสร้างสถูปขนาดใหญ่ขึ้นมาองค์หนึ่งเหนือพระบรมสารีริกธาตุแต่ละส่วนที่ได้รับมา (Marshall 1951 : 232)

นับตั้งแต่รัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นต้นมา ลัทธิหรือคตินิการเคารพสักการะสถูปที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธองค์ได้พัฒนาขึ้นอย่างรวดเร็ว รวมทั้งสถูปเองก็ได้วิวัฒนาการไปอย่างรวดเร็วเช่นเดียวกัน โดยสถูปดังกล่าวไม่ว่าจะเป็นสถูปที่มีการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธองค์หรือไม่ก็ตาม ต่างก็ได้ก้าวเข้ามาสู่การได้รับความเคารพนับถือและกระทำสักการะบูชา โดยดำรงอยู่ในฐานะของสัญลักษณ์ของพุทธศาสนาที่เป็นที่รู้จักกันอย่างกว้างขวางและแพร่หลายไปในทุกหนทุกแห่งมากที่สุด ตลอดจนมีเกียรติยศ มีคุณค่า และได้รับความเชื่อถือสำหรับการกระทำสักการะบูชาสำหรับพุทธศาสนิกชนมากที่สุด ด้วยเหตุนี้ในช่วงก่อนกลางพุทธศตวรรษที่ 6 สถูปได้กลับกลายเป็นจุด “ศูนย์กลาง” ของสังฆารามทั้งมวลในผืนแผ่นดินของพุทธศาสนา รวมทั้งยังสามารถมองย้อนขึ้นไปได้ว่าในระบอบเวลานั้นสถูปมีฐานะเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นได้อย่างเปิดเผย และจับต้องได้และการกระจายออกไปในดินแดนอันกว้างใหญ่ไพศาลของพุทธศาสนา (Marshall 1951 : 232-233)

ตามคติของพุทธศาสนานั้น การทำขึ้นหรือการสร้างสรรคสถูปองค์หนึ่งองค์ใดขึ้นมาไม่ว่าสถูปองค์นั้นจะมีทรวดทรงเป็นเช่นไร และมีขนาดเท่าใดก็ตาม ถือว่าผลงานการสร้างสรรคอันนั้นเป็นการสร้างสมบุญในทางพุทธศาสนาอย่างหนึ่ง ด้วยเหตุนี้ โบราณสถานประเภทนี้ นับจำนวนตั้งหมื่นตั้งแสนจึงได้เกิดขึ้นจากฝีมือของพุทธศาสนิกชนทุกคน โดยสถูปดังกล่าวนี้บางส่วนได้รับการสร้างสรรคขึ้นด้วยหิน บางส่วนได้รับการสร้างสรรคขึ้นด้วยอิฐ บางส่วนได้รับการสร้างสรรคขึ้นในสถานที่ที่เป็นที่โล่งหรือกลางแจ้ง อย่างกรณีของพระมหาสถูปที่มีชื่อว่า “ธรรมราชา” (Dhammarajika) ในเมืองโบราณดักกสิลา บางส่วนได้รับการสร้างสรรคขึ้นภายในห้องโถงของอุโบสถ อันเป็นสถานที่ซึ่งผู้กระทำสักการะบูชาจะต้องกระทำสักการะบูชาภายในอาคารที่มีหลังคาคลุม บางส่วนเป็นสถูปที่ได้รับการสร้างสรรคขึ้นในขนาดที่ใหญ่มาก บางส่วนได้รับการสร้างสรรคขึ้นเป็นสถูปขนาดเล็ก และบางส่วนเป็นสถูปที่ได้รับการสร้างสรรคขึ้นในรูปแบบที่ซ้ำแล้วซ้ำอีกอย่างไม่มีที่สิ้นสุด โดยการใช้วัสดุสกลลงไปเป็นประติมากรรมนูนหรือการสร้างสรรคเป็นจิตรกรรมด้วยสีดินต่างๆอย่างหลากหลายบนฝาผนังของอุโบสถ บนประตูทางเข้า หรือบนราวบันได หรือแม้แต่นบนพื้นผิวด้านนอกขององค์สถูปที่สร้างขึ้นในรูปแบบของสถูปลอยตัวเองก็ตาม ครั้นในระยะหลังลงมา แต่ไม่เร็วไปกว่าจนกระทั่งถึงยุคต้นของสมัยกลาง (Medieval Times) ของอินเดียได้มีการสร้างสรรคสถูปขนาดเล็กหรือที่มักจะเรียกกันว่าสถูปจำลอง โดยการประทับลงบนดินเหนียวหรือปูนขาว (Plaster) แล้วมีการนำไปฝังหรือประดิษฐานไว้ในบริเวณที่เป็นใจกลางของศาสนสถานที่มีความศักดิ์สิทธิ์ด้วยจำนวนนับร้อยนับพันองค์ (Marshall 1951 : 233)

จากการขุดค้นทางโบราณคดีในระหว่างที่ผ่านมา อาจจะกล่าวได้ว่า รูปแบบของสถูปที่มีความเก่าแก่มากที่สุดที่เป็นที่รู้จักมักคุ้นกันที่เป็นรูปแบบดั้งเดิมของสถูปในบริเวณที่เรียกว่าฮินดูสถาน (Hindustan) นั้น เป็นสถูปที่มีแผนผังเป็นรูปวงกลม มีทรงเตี้ย มีโดมที่ค่อนข้างจะเป็นรูปโค้งวางอยู่บนฐานเดี่ยวโดยฐานมีเพียงชั้นเดียว รูปแบบของสถูปดังกล่าวนี้เป็นรูปแบบของพระมหาสถูปธรรมราชาที่ตักกสิลา และรูปแบบของพระมหาสถูปที่มณีกิอาละ (Manikiala) รวมทั้งรูปแบบของสถูปดังกล่าวนี้ได้รับการแก้ไขดัดแปลงไปใช้สำหรับการก่อสร้างสถูปที่จมาลคฤหิ (Jamalgarhi) ด้วยเช่นกัน โดยสถูปที่จมาลคฤหินี้เป็นสถูปที่มีความเก่าแก่มากที่สุดแห่งหนึ่งในคันธาระ (Gandhara) และอาจจะเป็นไปได้ที่สถูปแห่งนี้จะได้รับการจำลองแบบไปจากพระมหาสถูปธรรมราชา (Marshall 1951 : 233)

อย่างไรก็ดี ในบริเวณภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย อันเป็นบริเวณที่ปรัชญาความคิดของชนชาติกรีก (Greek) ได้เข้ามาครอบงำเหนือชนชาติอินเดียนั้น ส่วนฐานรูปวงกลมของสถูปที่กล่าวนี้ได้รับการแทนที่ด้วยส่วนฐานรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าในช่วงระยะเวลาที่เก่าแก่มากที่สุด คือ ในระหว่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 5 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 6 รวมทั้งส่วนโดมของสถูปได้รับการเขยิบให้สูงขึ้นในลักษณะที่เป็นรูปทรงระฆังทรงสูง อิทธิพลของศิลปะแบบเฮลเลน (Hellenistic) เองนั้นยังแสดงให้เห็นได้ด้วยเช่นเดียวกัน โดยได้ปรากฏขึ้นในเสาหินติดกับผนังด้านหน้า และลวดลายอันเลอเลิศที่ประดับตกแต่งไว้บนพื้นผิวของส่วนฐานและองค์ระฆังของสถูป ในระหว่างราวช่วงปลายของครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 7 การเปลี่ยนแปลงบางประการที่ยังคงดำเนินต่อไปได้ส่งผลกระทบต่อสถูป โดยได้มีการจัดการแบ่งแนวราบของส่วนฐานออกเป็นชั้นบางๆจำนวนสองหรือสามชั้น และหลังจากนั้นลงมาได้มีการสร้างสรรค์พระพุทธรูปองค์หนึ่งขึ้นในช่องหรือซุ้มที่ค้ำอยู่ตรงจุดกึ่งกลางด้านหน้าของส่วนฐานของสถูปแต่ละด้าน นอกจากนี้ นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 7 มาจนกระทั่งถึงพุทธศตวรรษที่ 10 คุณลักษณะอันเรียบง่ายและเลอเลิศดังกล่าวนี้ ได้กลับกลายเป็นมีความคึกคักในการทำให้เป็นอินเดียหรือรับอิทธิพลของอินเดีย (Indianised) มากยิ่งขึ้นทุกที รวมทั้งยังมีความสลบซับซ้อนไปด้วยการประดับตกแต่งด้วยประติมากรรมนูนเป็นรูปภาพต่างๆอย่างฟุ่มเฟือย ทั้งในส่วนที่พื้นผิวทางด้านหน้าของส่วนฐานและส่วนองค์ระฆังของสถูป (Marshall 1951 : 233)

สำหรับศาสนสถานรูปสี่เหลี่ยมที่มีผนังหรือกำแพงสูงใหญ่ล้อมรอบที่เรียกว่าวิหารของพุทธศาสนานั้น เป็นศาสนสถานที่สามารถจะกำหนดอายุได้ว่าเกิดขึ้นในระยะหลังลงมากกว่าสถูป เนื่องจากหลักฐานที่ค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีในขณะนี้จะแสดงให้เห็นว่า ศาสนสถานประเภทนี้ได้ปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกในสังฆารามของภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดียในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 6 ครั้นในระยะหลังลงมาจากนั้นได้ค้นพบว่าศาสนสถานประเภทนี้ได้แผ่ขยายลง

มาทางด้านทิศใต้และด้านทิศตะวันออก โดยการแพร่กระจายออกไปสู่ดินแดนนอกเหนือจาก ภาควะวันตกเฉียงเหนือของอินเดียทั้งหมด (Marshall 1951 : 233)

คัมภีร์พระวินัยปิฎกได้แสดงให้เห็นว่า ในช่วงระยะเวลาระหว่างพุทธศตวรรษที่ 6 อาคารสถานที่และสิ่งก่อสร้างต่างๆที่ประกอบกันเข้าเป็นสังฆารามนั้น ประกอบด้วยอาคารสถานที่ที่เรียกชื่อต่างกันหลายประเภท คือ อาคารสำหรับการอยู่อาศัยและจำวัดของพระภิกษุ, อาคารสำหรับการใช้เป็นโรงอาหารหรือหอบ้านหรือหอบริการหลังหนึ่ง เรียกว่า อุปัฏฐานะศาลา (Upatthana-Sala), อาคารที่เป็นโรงครัวหรือหอไฟ (Fire-Hall) หลังหนึ่งเรียกว่าอัคคิศาลา (Aggi-Sala), พลับพลาหรือค้ำหนักที่มีเสาเปิดโล่งหลังหนึ่งเรียกว่ามณฑป (Mandapa), ถนนหรือทางเดินสำหรับการเดินเล่นสายหนึ่งและทางเดินมีหลังคาคล้ายวิหารคดหรือวิหารรายหลังหนึ่ง ที่ใช้สำหรับการเดินออกกำลังกายเรียกว่าจังกมนะศาลา (Cankamna-Sala), ห้องน้ำห้องหนึ่งสำหรับการอาบน้ำร้อนเรียกว่าจันทฆาณะ (Jantaghara), ห้องโถงหรือหอแห่งหนึ่งเรียกว่า หอภินิระ (Kathina-Hall) ที่ใช้สำหรับการลากจูง, อาคารสำหรับการถ้ำปีศาจหรืออุจจาระแห่งหนึ่ง, บ่อน้ำและอาคารสร้างคลุมบ่อน้ำแห่งหนึ่ง เรียกว่าอุทปานะศาลา (Udapana-Sala), ห้องเก็บของห้องหนึ่งเรียกว่าโกฏฐกะ (Kotthaka) และอาคารสำหรับการปรุงและเก็บรักษาขากหลังหนึ่งเรียกว่ากัปปิยะกุฏ (Kappiya-Kutti) (Marshall 1951 : 233)

อย่างไรก็ดี คัมภีร์ดังกล่าวก็ได้แสดงให้เห็นอย่างสมบูรณ์และชัดเจนเช่นเดียวกันว่า ส่วนต่างๆที่มีความหลากหลายและมีเป็นจำนวนมากของสังฆารามดังกล่าวนี้ ไม่สามารถที่จะเข้ามา รวมอยู่ด้วยกันภายในอาคารเพียงหลังเดียวได้ แต่สามารถที่จะประเมินได้ว่าอาคารสถานที่เหล่านี้ ส่วนใหญ่จะเกิดจากโครงสร้างของสิ่งก่อสร้างที่มีการสร้างให้แยกต่างหากออกจากกัน นอกจากนี้ ยังแสดงให้เห็นได้อย่างแน่ชัดว่า วิหารซึ่งเป็นอาคารสำหรับการอยู่อาศัยและการจำวัดของพระสงฆ์ นั้นในระบะเวลาดังกล่าวยังไม่ปรากฏรูปแบบที่เป็นมาตรฐานสำหรับการก่อสร้าง ดังนั้น จึงมีความ จำเป็นที่จะต้องนำมาพิจารณาาร่วมกันกับวัดที่เนื่องในพุทธศาสนาที่มีการสร้างขึ้นในระบะหลังลงมา จากนั้น ซึ่งปรากฏให้เห็นว่าเป็นอาคารหรือสิ่งก่อสร้างขนาดใหญ่ประเภทหนึ่ง มีการสร้างขึ้นเป็น อาคารสองชั้นมีห้องโถงรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าหนึ่งหรือสองห้อง ห้องโถงนี้รายล้อมโดยรอบด้วยแนว ของห้องเล็ก ๆ ที่เรียกว่ากุฏ (Cell) เป็นจำนวนมากตลอดจนห้องอื่นๆอีกหลายห้อง ส่วนทางด้าน หน้าของวิหารมีระเบียงที่กว้างใหญ่ปรากฏอยู่ ดังนั้นจึงไม่ปรากฏว่ามีวิหารที่มีองค์ประกอบใหญ่ โดไปกว่านี้ และไม่ปรากฏอาคารสถานที่สำหรับการอยู่อาศัยของพระสงฆ์ในลักษณะอื่นๆ อาทิ ปราสาท (Pasada) อธโยคะ (Adhayoga) หัมมิยะ (Hammiya) หรือกูหา (Guha) เป็นต้น ที่ได้รับการ สร้างสรรค์ขึ้นในแผนผังแบบเดียวกันอย่างที่ทำกันในระยะหลังลงมา คือ การก่อสร้างโดย ให่กุฏทั้งหมดหันหน้าเข้าทางด้านใน โดยหันหน้าไปสู่ห้องโถงหรือลานที่มีกุฏล้อมหรือปิดไว้

ทุกด้าน ซึ่งปรากฏให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่าเป็นการกระทำเพื่อป้องกันหรือกำบังผู้ที่อยู่อาศัยอยู่ภายในกุฏิเหล่านั้นจากสายตาที่จ้องมองดูของสาธารณชน ซึ่งอาจจะเห็นได้อย่างแท้จริงเช่นเดียวกันว่าเป็นสิ่งที่ไม่มีความจำเป็นในระยะหลังลงมา เนื่องจากเป็นระยะที่ได้มีการสร้างกำแพงหรือผนังสูงขึ้นมามากแล้ว - รวมทั้งยังเป็นศาสนสถานที่ได้รับการป้องกันอย่างแข็งแรงและมีความปลอดภัยอย่างแท้จริงดังได้กล่าวมา ด้วยเหตุที่การยอมรับในการนำเอารูปแบบของวิหารข้างต้นมาใช้ ซึ่งควรจะเป็นสิ่งที่ขึ้นอยู่กับเหตุผลอันเนื่องมาจากเพราะ ความจำเป็นตามกาลสมัยเป็นหลัก คือ ความจำเป็นสำหรับการรักษาความปลอดภัยซึ่งเป็นเรื่องที่สำคัญมากกว่า จึงเป็นเรื่องที่น่าสังเกตเป็นอย่างยิ่ง (Marshall 1951 : 233-234)

สำหรับสังฆารามที่มีการเปิดโล่งและไม่มีการป้องกันความปลอดภัยใดๆของฮินดูสถานและเอเชียกลาง ซึ่งมีคุณลักษณะที่สำคัญ คือ การที่ทุกคนสามารถที่จะเข้าถึงได้ อาจจะเคยเป็นสังฆารามที่มีความเหมาะสมอย่างเพียงพอสำหรับดินแดนต่างๆของอินเดีย อันเป็นสถานที่ซึ่งพระภิกษุและภิกษุณีสามารถที่จะอยู่อาศัยได้อย่างเปิดเผยโดยปราศจากภัยอันตรายใดๆนั้น อาจจะเป็นการยากสำหรับการที่จะมีความเหมาะสมในบริเวณภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย อันเป็นสถานที่ซึ่งอารมณ์ของประชาชนมีความรุนแรงและก้าวร้าวมากยิ่งขึ้นกว่า อีกทั้งยังเป็นสถานที่ซึ่งจำเป็นต้องเสี่ยงภัยจากการบุกรุกเข้าโจมตีของศัตรู ซึ่งเป็นมาอย่างต่อเนื่องและไม่เคยขาดหายไป รูปแบบใหม่ของสังฆาราม ซึ่งในสถานที่แห่งนี้ได้เกิดประเพณีนิยมในการออกแบบสังฆาราม โดยการนำรูปแบบมาจากบ้านพักอาศัยของฆราวาสในระบอบเวลานั้น ซึ่งมักจะมีรูปแบบที่สำคัญดังนี้ คือ ทางทิศตะวันออกมีห้องโถงโดยรอบ ห้องโถงมีห้องต่างๆล้อมไว้โดยรอบหลายห้อง ห้องเหล่านี้สามารถที่จะเข้าไปถึงได้แค่เพียงทางเดียวเท่านั้น คือ การเดินผ่านไปทางห้องโถงนี้โดยตรงในประเทศอินเดียนั้น รูปแบบของบ้านพักอาศัยของประชาชนในรูปแบบนี้สามารถที่จะสืบสาวย้อนหลังขึ้นไปได้ไกลจนถึงสมัยทองแดง (Chalcolithic Age) ครั้นในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 6 รูปแบบบ้านดังกล่าวจะต้องเพ็ญจะเป็นที่รู้จักกันคุ้นกันในฮินดูสถาน ในฐานะที่รูปแบบบ้านแบบนี้ได้ปรากฏขึ้นในบริเวณพรมแดนของภาคตะวันตกเฉียงเหนือ หรือปรากฏขึ้นในบริเวณเอเชียตะวันตกโดยทั่วไป ดังนั้น การใช้รูปแบบบ้านแบบนี้ในสังฆารามของพุทธศาสนา จึงอาจจะเป็นไปได้ อย่างเท่าเทียมกันที่จะมีการจำลองแบบ หรือคัดลอกแบบในภูมิภาคเดียวกันหรือนำมาจากภูมิภาคอื่นๆ (Marshall 1951 : 234)

อันที่จริงแล้วการคัดลอกแบบดังกล่าวในภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดียนั้นเป็นผลอันเนื่องมาจากว่าบรรดาชีวิตและทรัพย์สินของประชาชนในบริเวณนี้มีความปลอดภัยน้อยกว่าในบริเวณภูมิภาคอื่นของประเทศอินเดีย หลังจากนั้นตัวอย่างดังกล่าวที่ได้ปรากฏขึ้นในภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย ได้รับการคัดลอกแบบไปใช้ในฮินดูสถานและสถานที่แห่งอื่นๆ

ซึ่งบางทีการขยายออกไปอย่างกว้างใหญ่ได้นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงคุณลักษณะบางประการของ พุทธศาสนา ซึ่งในสถานที่ทุกแห่งพุทธศาสนิกชนได้พยายามที่จะจัดหาสิ่งทดแทนอย่างสม่ำเสมอ หรือพยายามที่จะจัดตั้งอารามสำหรับผู้ที่ใช้ชีวิตเพนजरอนเรไป หรือพยายามที่จะผ่อนคลายนกอิน เครื่องครัดของผู้ถือเพศบรรพชิตหรือโยคี และพยายามที่จะถือครองเป็นเจ้าของทรัพย์สินสมบัติ (Marshall 1951 : 234)

อย่างไรก็ดี ในทางที่ตรงกันข้ามสำหรับสังฆารามในดักกลิสถานนั้น สังฆารามที่มีความสำคัญมากที่สุดและน่าจะมีค่ามากที่สุดด้วย คือ สังฆารามแห่งหนึ่งซึ่งตั้งอยู่ที่เชิงเขาด้านทิศใต้ของภูเขาฮาดีอาละ โดยตั้งอยู่ระหว่างภูเขาสูงนี้กับภูเขาขนาดเล็กที่ชื่อว่าดัมรานาลา (Tamranala) ชื่อโบราณของศาสนสถานแห่งนี้ หรืออันที่จริงก่อนข้างจะเป็นชื่อของพระมหาสถูปที่เป็นศูนย์กลางของสังฆารามแห่งนี้ ซึ่งยังคงเป็นศาสนสถานที่มีความสำคัญเหนือจากของศาสนสถานอื่นๆทั้งหมดในกลุ่มนี้มาโดยตลอดตราบนานนับพันปี คือ ธรรมราชา ซึ่งในปัจจุบันนี้ได้มีชื่อใหม่ที่มีการสืบสมมุติฐานมาจากการถูกทำลายให้แตกสลายย่อยยับลงจากฝีมือของผู้โจรกรรมที่เป็นผู้ค้นหาสมบัติโบราณ ที่ได้มีการขุดทำลายผ่านส่วนโคมของสถูปลงไปว่าจิริโตเป (Chir Tope) ซึ่งคำว่าจิริโตนั้นมีความหมายว่าการเสียบหรือการแทง ความหมายอันแน่นอนของคำว่า ธรรมราชายังคงเป็นสิ่งที่ไม่มีข้อยุติในขณะนี้ แต่นักวิชาการหลายท่านได้แสดงให้เห็นว่า คัมภีร์ทิวยาวทาน (Divyavadana) ได้เรียกพระเจ้าอโศกมหาราชว่าธรรมราชา รวมทั้งนักวิชาการบางท่านได้แสดงให้เห็นว่าชื่อธรรมราชาดังกล่าวนี้นั้น หมายถึงชื่อของสถูปองค์หนึ่งที่พระเจ้าอโศกมหาราชได้ทรงเป็นผู้สร้างขึ้น โดยพระองค์ได้ทรงเป็นธรรมราชา (Dharmaraja) แต่คัมภีร์ทิวยาวทานได้แสดงให้เห็นด้วยเช่นกันว่า พระเจ้าอโศกมหาราชทรงได้รับพระนามว่าธรรมราชาเนื่องจากพระองค์ได้ทรงสร้างธรรมราชา รวมทั้งนักวิชาการบางท่านได้แสดงให้เห็นว่าธรรมราชาใช้แทนสถูปองค์หนึ่งที่ได้มีการสร้างสรรค์ขึ้นเหนือพระบรมธาตุหรืออัฐิจากส่วนพระวรกายของพระพุทธองค์ ซึ่งทรงเป็นธรรมราชาที่แท้จริง (Marshall 1951 : 234)

อย่างไรก็ดี ด้วยเหตุที่แทบจะกล่าวได้ว่า สถูปทั้งปวงที่มีพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธองค์ประดิษฐานอยู่ภายในล้วนแล้วแต่เป็นที่รู้จักมักคุ้นกันว่าเป็นสถูปที่ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นโดยพระเจ้าอโศกมหาราชทั้งสิ้น ดังนั้น ชื่อเฉพาะที่กล่าวมาข้างต้นนั้นโดยทั่วไปแล้วอาจจะเป็นคำที่ได้นำมาใช้ในความหมายทั้งสอง คือ การใช้ในความหมายว่าสถูปองค์หนึ่งที่เป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธองค์ หรือสถูปองค์หนึ่งที่ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นโดยพระเจ้าอโศกมหาราชมีเหตุผลที่สำคัญที่สามารถจะชี้ให้เห็นว่า ดักกลิสถานเป็นดินแดนแห่งหนึ่งที่มีเมืองต่างๆเป็นจำนวนมากและอยู่ภายในราชอาณาจักรโมริยะ ซึ่งเมืองเหล่านี้ได้รับการแบ่งพระบรมสารีริกธาตุนันศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธองค์ ในคราวที่พระเจ้าอโศกมหาราชได้ทรงจัดแบ่ง

พระบรมสารีริกธาตุเหล่านั้นเช่นเดียวกัน และสถาปนาพระบรมสารีริกธาตุเป็นสถาปัตยกรรมราชูปถัมภ์ที่ได้ถือกำเนิดขึ้นจากการทรงสร้างของพระเจ้าอโศกมหาราช เพื่อที่จะทรงใช้สำหรับการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธองค์ที่พระองค์ได้ทรงจัดแบ่งไว้ในครั้งนั้น แต่ถึงแม้ว่าจะไม่เคยค้นพบหลักฐานที่เกี่ยวกับชื่อของสถาปัตยกรรมแห่งนี้ แต่อาจจะมีเหตุผลพอที่จะสันนิษฐานได้ว่าสถาปัตยกรรมนี้เป็นสถาปัตยกรรมที่ได้ถือกำเนิดขึ้นจากพระเจ้าอโศกมหาราช ด้วยเหตุที่สถาปัตยกรรมนี้ไม่ได้เป็นแต่เพียงแค่สถาปัตยกรรมที่มีขนาดใหญ่ที่สุด และเป็นสถาปัตยกรรมที่มีความโดดเด่นมากที่สุดในบรรดาสถาปัตยกรรมทั้งหลายที่สร้างขึ้นที่ดักกสิลาเพียงเท่านั้น หากแต่สถาปัตยกรรมนี้ยังเป็นสถาปัตยกรรมที่มีความเก่าแก่มากที่สุด และถ้าหากว่ามีสถาปัตยกรรมใดที่ได้รับการสร้างขึ้นโดยพระเจ้าอโศกมหาราช ที่ดักกสิลาก็สามารถที่จะสันนิษฐานได้อย่างแน่นอนว่าสถาปัตยกรรมนี้เป็นสถาปัตยกรรมที่ได้รับการสร้างขึ้นโดยพระเจ้าอโศกมหาราชในครั้งนั้น เนื่องจากว่าในครั้งนั้นเมืองที่มีความโดดเด่นจะได้รับการจัดสรรปันส่วนพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธองค์ไปประดิษฐานไว้ในสถาปัตยกรรมของนครทุกเมือง ดังนั้น เมืองดักกสิลาซึ่งเป็นเมืองที่มีความโดดเด่นเช่นเดียวกันย่อมจะได้รับการจัดสรรปันส่วนพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธองค์มาประดิษฐานไว้ในสถาปัตยกรรมในเมืองนี้ด้วยเช่นกัน นอกจากนี้ยังปรากฏว่าพระเจ้าอโศกมหาราชได้เคยเสด็จมาประทับที่เมืองนี้เป็นระยะเวลาหลายปี ในขณะที่พระองค์ทรงดำรงตำแหน่งอุปราชและพระราชบิดาของพระองค์ คือ พระเจ้าพินทุसार (Bindusara) ยังทรงดำรงพระชนม์ชีพอยู่อีกด้วย (Marshall 1951 : 234-235)

นับว่าเป็นโชคที่ไม่ดีเป็นอย่างยิ่งที่ได้ปรากฏว่าในปัจจุบันนี้ไม่มีหลักฐานดั้งเดิมบนผิวดินของสถาปัตยกรรมราชูปถัมภ์หลงเหลืออยู่ รวมทั้งยังไม่ปรากฏโบราณสถานแห่งอื่นๆที่สามารถจะยืนยันได้อย่างแน่นอนว่าสร้างขึ้นในศิลปะแบบโมริยะเช่นเดียวกันด้วย ดังนั้นในขณะนี้จึงมีเพียงหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีเท่านั้นที่เป็นหลักฐานที่มีตัวตนจับต้องได้อย่างแน่นอนเป็นเครื่องยืนยันเกี่ยวกับสถาปัตยกรรมนี้ และหลักฐานทางโบราณคดีดังกล่าวก็มีไม่มากนัก ด้วยเหตุที่ไม่ปรากฏโบราณสถานอื่นๆของพระเจ้าอโศกมหาราชที่ดักกสิลา จึงได้มีการค้นพบแต่เพียงหินบด (Muller) ขนาดเล็กจำนวนสองชิ้นที่ได้สร้างขึ้นจากหินชนิดพิเศษ คือ หินทรายจากเหมืองหินจูนาร์ (Chunar) ซึ่งเป็นหินชนิดพิเศษที่ใช้สำหรับการก่อสร้างของจักรพรรดิแห่งราชวงศ์โมริยะพระองค์นี้ โดยเฉพาะการใช้สำหรับการทำเสา ราวบันได และวัตถุอื่นๆอย่างใดก็ได้ ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 3 โบราณวัตถุขนาดเล็ก อย่างกรณีของหินบดดังกล่าวนี้ซึ่งสามารถที่จะทำขึ้นได้เป็นอย่างดีและมีคุณภาพเท่าเทียมกัน โดยการใช้วัสดุในท้องถิ่นและปรากฏโบราณวัตถุที่ทำด้วยวัสดุในท้องถิ่นที่กล่าวนี้เป็นจำนวนมาก เช่น หินในท้องถิ่นที่มีชื่อว่า หินครากี (Taraki) ซึ่งเป็นหินควอร์ตไซต์ (Quartzite) หรือหินอื่นๆที่คล้ายคลึงกันกับหินชนิดนี้เป็นต้น จึงไม่น่าที่จะเป็นสินค้าที่ได้มีการซื้อขายกันบนเส้นทางการค้าที่ทอดตัวมาจากจูนาร์ ซึ่งตั้ง

อยู่ทางอีกด้านหนึ่งของเมืองพาราณสี บางทีคำอธิบายประการหนึ่งที่จะต้องมีความเป็นไปได้มากกว่าการที่จะสันนิษฐานว่าหินบดเหล่านี้เป็นสินค้าขาเข้าที่ส่งเข้ามาจากจุนาร์ คือ การที่ปรากฏหินบดที่ทำด้วยหินทรายจุนาร์ดังกล่าวขึ้นในดักกสิลา เนื่องจากว่าหินบดทั้งสองชิ้นได้รับการสร้างขึ้นจากเศษชิ้นส่วนที่แตกหักของเสาหินของพระเจ้าอโศกมหาราช (Asoka's Pillar) หรือสิ่งที่สร้างขึ้นเป็นอนุสรณ์ประเภทอื่นๆซึ่งได้พังทลายลงมาแล้วแตกหักออกเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อยเป็นจำนวนมาก โดยการพังทลายและแตกหักดังกล่าวนี้ อาจจะเกิดขึ้นระหว่างที่เกิดการจลาจลที่ดักกสิลา ในขณะที่เจ้าชายกุนาละ (Kunala) พระราชโอรสของพระเจ้าอโศกมหาราชทรงดำรงตำแหน่งอุปราช หรือบางทีหินบดทั้งสองชิ้นนี้ อาจจะสร้างขึ้นจากเศษของหินที่เหลือใช้แล้ววางทับถมกันอยู่อย่างเกลื่อนกลาดในบริเวณโรงงานหรือแหล่งที่มีการเตรียมหินที่ใช้ในการก่อสร้าง (Stoneyard) ซึ่งเมื่อมีการก่อสร้างเสร็จสิ้นลง เศษหินที่เหลือจากการแกะสลักหรือการใช้ในการก่อสร้างโบราณสถานแห่งนั้นจะถูกทิ้งให้ทับถมอยู่ในบริเวณแหล่งดังกล่าว จากกรณีที่ได้ปรากฏขึ้นของหินบดที่ทำด้วยหินทรายจุนาร์ที่ดักกสิลาที่กล่าวมาทั้งสองกรณี ได้นำไปสู่การสนับสนุนข้อวินิจฉัยที่สำคัญว่าเมืองโบราณดักกสิลาไม่ได้ปราศจากโบราณสถานที่ได้รับการสร้างขึ้นโดยพระเจ้าอโศกมหาราช (Marshall 1951 : 235)

ในปี พ.ศ. 2456 ในขณะที่การขุดค้นทางโบราณคดีได้เริ่มต้นขึ้นที่แหล่งโบราณคดีสุปธรรมราชิกานั้น ส่วนฐานของโบราณสถานแห่งนี้ยังคงฝังอยู่ในดินในระดับความลึกประมาณ 20-30 ฟุตจากระดับผิวดิน โดยอยู่ในสภาพของซากปรักหักพังที่ทับถมกันอยู่ทางด้านทิศเหนือของส่วนฐานดังกล่าว ซากของศาสนสถานแห่งนี้ได้ขยายออกไปจนกระทั่งไปปกคลุมอยู่เหนือบริเวณซากของศาสนสถานแห่งอื่นๆที่สร้างขึ้นแยกต่างหากออกไปจากสุปองคณ์นี้ ภายใต้อาณาของโบราณสถานที่ยับถมกันอยู่ในบริเวณนี้มีการค้นพบทางเดิน หรือลานที่เรียกว่าลานประทักษิณ (Pradakshina Patha) และส่วนขอบของส่วนฐานของสุป รวมทั้งส่วนหน้าของฐานอันมั่นคงของสุป ซึ่งตั้งอยู่เหนือส่วนขอบที่กล่าวมาและทางด้านทิศตะวันออกก็ค้นพบลักษณะเดียวกันนี้ โดยได้มีการค้นพบในสภาพที่สภาพดั้งเดิมยังคงได้รับการรักษาไว้อย่างดีมาก ในขณะที่การขุดค้นทางโบราณคดีได้ขยายบริเวณออกไป ได้มีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีเป็นจำนวนมากที่ทำให้การศึกษาค้นคว้ากระจ่างชัดยิ่งขึ้น โดยได้มีการค้นพบศาสนสถานแห่งอื่นๆเพิ่มขึ้นอีกหลายแห่ง โดยโบราณสถานที่ยับถมเพิ่มเติมนี้มีหลายประเภทและแต่ละประเภทมีหลายแห่ง เช่น สุป อุโบสถ และอาคารที่เป็นที่พักอาศัย เป็นต้น ซึ่งเป็นศาสนสถานที่เป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงการขยายออกของช่วงอายุของสังฆารามแห่งนี้ว่า ได้มีการสร้างศาสนสถานต่างๆในสังฆารามแห่งนี้อย่างต่อเนื่องกันด้วยช่วงระยะเวลาที่ยาวนานถึงห้าศตวรรษ ส่งผลให้การขุดค้นทางโบราณคดีในครั้งนี้เสร็จสิ้นลงอย่างสมบูรณ์ด้วยการค้นพบข้อมูลที่มีปริมาณค่ามิได้เป็นจำนวนมาก โดย

เฉพาะข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ศิลปะและประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมของท้องถิ่น นอกจากนี้ยังมีการค้นพบเหรียญกษาปณ์ จารึก และโบราณวัตถุขนาดเล็กอื่นๆอีกเป็นจำนวนมาก ซึ่งเป็นโบราณวัตถุที่มีความสัมพันธ์กันกับโบราณสถานเหล่านั้น โบราณวัตถุเหล่านี้เป็นวัตถุที่สามารถใช้เป็นเครื่องมือสำหรับการศึกษา พิสูจน์ และตรวจสอบบางส่วนของประเด็นปัญหาที่เกี่ยวข้องกันกับการจัดลำดับอายุหรือช่วงสมัยที่สัมพันธ์โยงใยกันกับยุคสมัยดังกล่าวนี้ของประวัติศาสตร์อินเดีย

จากการขุดค้นทางโบราณคดีที่สถูปธรรมราชา ซึ่งตั้งอยู่ตรงจุดศูนย์กลางของสังฆาราม ทำให้มองเห็นสภาพของสถูปดังกล่าวได้ว่าสถูปแห่งนี้มีแผนผังเป็นรูปร่างกลม มีฐานเพียงชั้นเดียว โดยรอบส่วนฐานมีการยกพื้นสูงขึ้นมาโดยรอบ มีชั้นบันไดสี่ชั้นทอดขึ้นไปสู่ส่วนที่ยกพื้นขึ้นมานี้ โดยชั้นบันไดตั้งอยู่ในตำแหน่งที่เป็นทิศหลักของสถูปทั้งสี่ทิศทิศละแห่ง สถูปมีเส้นผ่าศูนย์กลางโดยรวม คือ รวมทั้งส่วนยกพื้นและชั้นบันไดที่กล่าวมา แต่ไม่รวมลานประทักษิณ 150 ฟุต ความกว้างตั้งแต่ทิศตะวันออกไปสู่ทิศตะวันตก 146 ฟุต 6 นิ้ว ส่วนองค์ของสถูปมีเส้นผ่าศูนย์กลางโดยเฉลี่ย 115 ฟุต ส่วนฐานยื่นออกมา 8 ฟุต และสร้างชั้นบันไดยื่นออกมา 8 ฟุต 6 นิ้ว ปัจจุบันสถูปยังคงเหลือความสูงทั้งสิ้นอยู่เพียง 45 ฟุต ใจกลางหรือแกนกลางของสถูปสร้างด้วยการก่อด้วยหินอย่างหยาบๆมีการเสริมความมั่นคงแข็งแรงให้มากยิ่งขึ้น โดยมีการก่อลานหรือกำแพงขึ้นจำนวน 16 แนว กำแพงเหล่านี้มีความหนาตั้งแต่ 3 ฟุต 2 นิ้ว ไปจนกระทั่งถึง 4 ฟุต 9 นิ้ว โดยแนวกำแพงนี้แผ่ออกมาจากจุดศูนย์กลางอย่างไม่มี ความสม่ำเสมอหรือไม่มีระเบียบในลักษณะของรัศมีเป็นแฉกๆ อย่างไรก็ดี มีสิ่งที่น่าสังเกตบางประการว่าการก่อสร้างแนวกำแพงดังกล่าวนี้มีขนาดสั้น คือ ไล่สิ้นสุดลงแต่เพียงแค่บริเวณเหนือส่วนของขอบของสถูปเท่านั้น แทนที่จะยืดยาวออกไปจนสามารถรองรับส่วนฐานด้านนอกของสถูปด้วย ด้วยเหตุนี้ จึงไม่เป็นที่น่าสงสัยเลยว่าแนวกำแพงเหล่านี้เป็นแนวกำแพงที่ได้มีการสร้างขึ้นใหม่ในระยะหลังลงมา ซึ่งได้ดำเนินการในขณะที่มีการบูรณะสถูปองค์นี้ ภายหลังจากที่ส่วนองค์ของสถูปองค์เดิมได้พังทลายหรือทรุดโทรมลง จึงอาจจะกล่าวได้ว่าไม่มีส่วนใดๆของสถูปองค์นี้ที่ยังคงปรากฏอยู่ที่สามารถจะยอมรับหรือเชื่อถือได้อย่างแน่นอนว่าเป็นสิ่งที่สร้างขึ้นในสมัยโมริยะ อย่างไรก็ดี สิ่งที่กล่าวมานี้ไม่ได้หมายความว่าส่วนฐานและส่วนที่ต่ำลงไปจากนั้นขององค์สถูป คือ ส่วนที่ต่ำลงไปจากส่วนแนวกำแพงที่กล่าวมา ไม่สามารถที่จะกำหนดให้มีอายุตั้งแต่สมัยดังกล่าวได้ สิ่งที่กล่าวนี้จึงมีความหมายแต่เพียงว่าการก่อสร้างตรงใจกลางของสถูป ซึ่งล้วนแล้วแต่ประกอบไปด้วยการก่อด้วยแท่งหินปูนอย่างหยาบๆโดยตลอดนั้น เป็นสิ่งที่เป็นไปได้สำหรับทุกคนที่จะยืนยันได้อย่างแน่ชัดว่าเป็นสิ่งก่อสร้างที่สร้างขึ้นในช่วงระยะเวลาระหว่างพุทธศตวรรษที่ 3 หรือพุทธศตวรรษที่ 4 หรือพุทธศตวรรษที่ 5 แต่ทุกคนสามารถที่จะมั่นใจได้ว่า สิ่งก่อสร้างดังกล่าวนี้มีกำหนดอายุที่ไม่เก่าแก่

ไปกว่ารัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช และไม่หลังลงมามากกว่าช่วงระยะเวลาราวช่วงปลายของ พุทธศตวรรษที่ 5 (Marshall 1951 : 235)

การที่ได้กำหนดอายุให้สิ่งก่อสร้างที่อยู่ตรงใจกลางของสถูปธรรมราชิกามีอายุไม่หลัง ลงมามากกว่าช่วงปลายของพุทธศตวรรษที่ 5 นั้น เนื่องจากได้ปรากฏหลักฐานที่สำคัญที่ยังคงมองเห็น อยู่ในขณะนี้ คือ บรรดาสถูปขนาดเล็กที่สร้างขึ้นเป็นชุดและมีจำนวนมากในสังฆารามแห่งนี้ ซึ่งเป็นสถูปที่ได้รับการก่อสร้างขึ้นเรียงกันออกไปเป็นแนวรูปวงแหวนล้อมอยู่โดยรอบสถูป ประธานหรือสถูปธรรมราชิกา ซึ่งการก่อสร้างสถูปขนาดเล็กเหล่านี้ไม่สามารถที่จะเกิดขึ้นได้ ยกเว้นแต่เพียงเฉพาะในกรณีที่สถูปธรรมราชิกานี้ยังคงอยู่ในสภาพที่ดีเท่านั้น

สำหรับส่วนฐานที่ยังคงปรากฏอยู่ของสถูปธรรมราชิกานั้น สันนิษฐานว่าเป็นส่วนฐาน ดั้งเดิมที่สร้างขึ้นในสมัยโมริยะ แต่มีความจำเป็นที่จะต้องเข้าใจว่าข้อสันนิษฐานดังกล่าวนี้ตั้งอยู่ บนพื้นฐานของความเป็นไปได้เฉพาะในกรณีที่กล่าวมาและกรณีของชื่อธรรมราชิกาเท่านั้น ไม่ได้ ตั้งอยู่บนพื้นฐานของหลักฐานทางโบราณคดีที่มองเห็นและจับต้องได้อื่นใด โดยเฉพาะหลักฐานที่ ได้มาจากสิ่งที่ยังคงหลงเหลืออยู่ที่ค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีเอง (Marshall 1951 : 235)

ในขณะที่สิ่งก่อสร้างดั้งเดิมของสถูปธรรมราชิกาได้พังทลายหรือทรุดโทรมลง ได้มีการ บูรณะหรือสร้างขึ้นใหม่ดังได้กล่าวมานั้น สถูปธรรมราชิกาเองได้หลงเหลือหลักฐานบางอย่าง เอาไว้เช่นเดียวกัน ดังตัวอย่างที่ได้ปรากฏว่าถึงแม้ว่าการก่อสร้างขึ้นมาใหม่ของส่วนระฆังของสถูป องค์นี้จะสร้างด้วยแท่งหินปูนที่หยาบๆ แต่ก็ยังคงปรากฏให้เห็นถึงความแน่นอนของขนาดและกฎ เกณฑ์ที่ปรากฏอยู่โดยทั่วไป ตามระเบียบแบบแผนที่ปฏิบัติกันในขณะนั้น โดยสามารถที่จะนำไป เปรียบเทียบกันได้กับอาคารหรือสิ่งก่อสร้างเป็นจำนวนมากของชนชาติสะกะ-ปาร์เทียน (Saka-Parthian) ในสิริกัปปมากกว่าสิ่งก่อสร้างที่มีความเก่าแก่กว่าของเนินโบราณภีร์ (Bhir Mound) หรือ สิ่งก่อสร้างในบริเวณชุมชนที่อยู่ในระดับต่ำลงมาในสิริกัปปยิ่งกว่านั้น หลักเกณฑ์ของการสร้างแนว กำแพงที่แผ่ออกไปเป็นรัศมีจากจุดศูนย์กลางที่กล่าวมา เป็นหลักเกณฑ์ที่ปรากฏขึ้นในลักษณะที่คู่ ขนานกันในบางขอบเขตกับการสร้างแนวกำแพงของส่วนฐานของสถูปขนาดเล็กในเขต ซี. (Block C) ในสิริกัปป ซึ่งสถูปดังกล่าวที่สิริกัปปได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นภายหลังจากที่ได้เกิดแผ่นดิน ไหวในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 6 แต่เหตุผลประการอื่นและเป็นเหตุผลที่มีความหนักแน่นยิ่งกว่า สำหรับการสันนิษฐานเกี่ยวกับการสร้างขึ้นใหม่ในพุทธศตวรรษที่ 6 คือ ได้มีการค้นพบหลัก ฐานในลักษณะที่เป็นกลุ่มเล็กๆของพื้นผิวขององค์ระฆังของสถูปที่มีการสลักไว้ด้วยลวดลายรูปลูก ฟัก โดยค้นพบในบริเวณด้านทิศตะวันตกขององค์ระฆังของสถูป เหนือขึ้นมาจากส่วนขอบที่ติด กับฐานของสถูปแต่เพียงเล็กน้อย โดยลวดลายดังกล่าวนี้เป็นศิลปกรรมที่สร้างขึ้นในช่วงระยะเวลา ที่มีการบูรณะหรือการสร้างขึ้นใหม่ของสถูปองค์นี้ และสามารถที่จะศึกษาเปรียบเทียบได้ว่าเป็น

ศิลปกรรมที่เหมือนกันกับผลงานประเภทลวดลายแบบเดียวกันนี้ที่มีการสร้างสรรค์ขึ้นในแหล่งโบราณคดีอื่นๆ ที่มีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 6 จากที่กล่าวมานี้อาจสรุปได้ว่าจากหลักฐานที่ยังคงปรากฏอยู่และค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดี แสดงให้เห็นว่าสถาปัตยกรรมราชาได้รับการบูรณะหรือการสร้างขึ้นมาใหม่ให้อยู่ในสภาพสมบูรณ์ในขณะที่มีการก่อสร้างสถาปัตยกรรมขนาดเล็กขึ้นเป็นรูปวงแหวนล้อมอยู่โดยรอบสถาปัตยกรรมราชาแห่งนี้ ในช่วงระยะเวลาระหว่างกลางพุทธศตวรรษที่ 5 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 6 หลังจากนั้นเมื่อมีการสร้างเสร็จก็ได้ถูกทำลายลงโดยสาเหตุแห่งการถูกทำลายได้เกิดขึ้นจากกรณีเดียวกันกับสถาปัตยกรรมอื่นๆ อีกเป็นจำนวนมาก ซึ่งมักจะสันนิษฐานกันว่ามีสาเหตุดังกล่าว คือ การเกิดแผ่นดินไหวครั้งใหญ่ ซึ่งเป็นแผ่นดินไหวที่ได้ส่งผลให้เกิดความเสียหายแก่เมืองสิริกัณฑ์และศาสนสถานจันดีอาละ (Jandial) ในระหว่างราวช่วงปลายของพุทธศตวรรษที่ 6 ถึงช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 7 (Marshall 1951 : 235)

2. การทำสักการะบูชาสถาปัตยกรรมในพุทธศาสนา

ภายหลังจากที่ได้มีการถวายพระเพลิงพุทธสรีระที่เมืองกุสินคร และมีการสร้างสถาปัตยกรรมขึ้นเป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ ซึ่งหลงเหลือจากการถวายพระเพลิงพระบรมศพของพระพุทธองค์ดังกล่าวแล้ว สถาปัตยกรรมก็ได้กลายมาเป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า การสร้างสรรคสถาปัตยกรรมในรูปแบบต่างๆ ก็ได้กลายเป็นคติที่สำคัญในพุทธศาสนา จึงได้มีการสร้างสรรค์สถาปัตยกรรมอย่างสืบเนื่องกันมา สถาปัตยกรรมจึงได้วิวัฒนาการออกไปอย่างกว้างขวางและกลายเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนาในระยะต่อมา คือ ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 3 เป็นต้นมา

จากพัฒนาการของคติในการสร้างสถาปัตยกรรมดังกล่าวนี้ ได้ปรากฏคติที่สำคัญอย่างหนึ่ง พัฒนาการควบคู่มาด้วย คือ คติในการบูชาหรือคติในการกระทำสักการะบูชาสถาปัตยกรรม โดยคติดังกล่าวได้แสดงให้เห็นว่าการกระทำสักการะบูชาสถาปัตยกรรมอาจจะกระทำด้วยวิธีการที่สำคัญ 6 วิธี คือ

วิธีแรก ได้แก่ การสร้างสรรค์สถาปัตยกรรมด้วยรูปแบบต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการสลักในประติมากรรมนูน การสลักเป็นประติมากรรมลอยตัว เพื่อใช้เป็นประธานของวัดหรือห้องโถงที่สลักเข้าไปในภูเขารวมชาติด้วยฝีมือมนุษย์ที่เรียกว่าเจดีย์สถาน หรือการสร้างเป็นสถาปัตยกรรมลอยตัวขนาดเล็ก หรือการสร้างเป็นประธานของวัดในบริเวณที่โล่งหรือภายนอกถ้ำก็ตาม

วิธีที่สอง ได้แก่ การกระทำประทักษิณหรือการเดินเวียนรอบสถาปัตยกรรมในทิศที่เป็นมงคล คือ การเดินเวียนตามเข็มนาฬิกา หรือการเดินเวียนขวา

วิธีที่สาม ได้แก่ การหมอบกราบทางด้านหน้าหรือด้านหนึ่งด้านใดของสถาปัตยกรรม

วิธีที่สี่ ได้แก่ การยกมือทั้งสองข้างประนมระหว่างอกหรือการไหว้ทางด้านหน้าหรือด้านหนึ่งด้านใดของสถาปัตยกรรม

วิธีที่ห้า ได้แก่ การถวญเครื่องสักการะบูชาในบริเวณstup หรือบนแท่นวางเครื่องสักการะบูชาstup ที่วางอยู่ทางด้านหน้าของstup

วิธีที่หก ได้แก่ การทำนุบำรุงstup ด้วยวิธีการต่างๆ อันหมายรวมถึงการบริจาคทรัพย์เพื่อการบูรณะซ่อมแซมstup ด้วย

ในส่วนของคติในการกระทำสักการะบูชา โดยการสร้างสรรค์stup นั้นเป็นคติที่สำคัญอย่างหนึ่งที่ได้ปรากฏขึ้นอย่างแพร่หลาย ดังกรณีที่ได้ปรากฏว่าสถานที่ที่ตรัสรู้ของพระพุทธองค์ที่ชื่อว่าโพธิยาในประเทศอินเดีย เป็นสถานที่ที่มีการสร้างstup ขนาดต่างๆ ขึ้นอย่างมากมาย ดังที่ปรากฏในจดหมายเหตุของพระภิกษุชาวจีนที่มีนามว่าเหียนจั่ง (Xuanzang) ซึ่งได้เดินทางมาจาริกแสวงบุญในสถานที่ศักดิ์สิทธิ์แห่งนี้ในพุทธศตวรรษที่ 12 ได้พรรณนาให้เห็นภาพของstup ในสถานที่ศักดิ์สิทธิ์แห่งนี้ว่าเมืองแน่นไปด้วยstup จำนวนมาก และมีสถานที่ที่มีวิหารหลายหลัง เพราะพระเจ้าแผ่นดิน เจ้าชาย บุคคลสำคัญอื่นๆ ซึ่งได้รับพระธรรมได้สร้างโบราณสถานเหล่านี้ไว้เป็นอนุสรณ์สถาน

ในวัดมหาโพธิ์หรืออารามมหาโพธิ์ (Mahabodhi) ซึ่งตั้งอยู่ในแหล่งโบราณคดีโพธิยา ในปัจจุบันมีstup ขนาดใหญ่ที่สร้างด้วยหินประมาณ 200 องค์ ตั้งอยู่ในบริเวณลานวัด เป็นstup ที่สร้างขึ้นใหม่ จากชิ้นส่วนของstup ที่ค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดี รวมทั้งจากการขุดค้นทางโบราณคดีได้ค้นพบstup ในรูปแบบเดียวกันกับstup ขนาดใหญ่ที่กล่าวมา ที่มีการข่อยให้มีสัดส่วนเล็กลงมาเป็นจำนวนมาก นอกจากนี้ยังมีการค้นพบstup จำลองที่ทำด้วยหินเพียงก้อนเดียวจำนวนหลายพันองค์ stup จำลองเหล่านี้มีขนาดความสูงตั้งแต่หลายเซนติเมตร เป็นต้น ไปจนถึงหนึ่งเมตรครึ่ง ในจำนวนstup เหล่านี้มีอยู่หลายร้อยองค์ที่ทำด้วยดินเผาและดินดิบ โดยstup ที่ทำด้วยดินเผาและดินดิบเหล่านี้มีขนาดสูงราว 7.50 เซนติเมตร หรือเล็กกว่านั้น (Lawson 1988 : 63-64)

stup ที่เรียกว่าstup จำลอง ที่บรรดาผู้จาริกแสวงบุญได้เป็นผู้สร้างขึ้นนี้ สามารถที่จะจัดออกได้อย่างกว้างๆ เป็นสองรูปแบบคือ รูปแบบแรก ได้แก่ stup ที่ทำด้วยหินหรือหินและอิฐ เป็นstup ที่บรรดาผู้จาริกแสวงบุญที่มีความมั่งคั่งร่ำรวยสร้างสรรค์ขึ้น โดยมักจะทำในสองลักษณะคือ สร้างด้วยอิฐแต่มีการทำกรอบประคูดด้วยหิน หรือสร้างด้วยการสลักจากหินรูปลูกบาศก์เป็นส่วนๆ แล้วนำส่วนเหล่านั้นมาประกอบกัน และรูปแบบที่สอง ได้แก่ stup ที่ทำด้วยดินเหนียว เป็นstup ที่จำเป็นต้องจ่ายค่าใช้จ่ายในการทำน้อย ซึ่งบรรดาพระภิกษุสงฆ์และบรรดาผู้จาริกแสวงบุญที่มีความยากจน สามารถที่จะจัดหาหรือสร้างขึ้นด้วยตนเองได้ เช่นเดียวกันกับเครื่องกระทำสักการะบูชาประเภทอื่นๆ อีกหลายประเภท โดยเฉพาะเครื่องสักการะบูชาที่เรียกว่าพระพิมพ์ (ปรีชา นุ่นสุข 2544 : 367-368)

ในปัจจุบันนี้ยังคงมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการใช้สอยโบราณวัตถุ ที่สร้างขึ้นเพื่อ การกระทำสักการบูชาหรือการอุทิศถวายในพุทธศาสนาเหล่านี้เพียงเล็กน้อย เพราะอย่างยิ่งไม่ ปรากฏหลักฐานที่แน่ชัดที่แสดงให้เห็นว่า โบราณวัตถุขนาดเล็กเหล่านี้ได้มีการซื้อหาจากร้าน เล็กๆ หรือร้านแผงลอยแห่งหนึ่งแล้วนำไปถวายให้แก่วัดแห่งนี้ หรือว่าโบราณวัตถุขนาดเล็กเหล่านี้ ได้มีการนำออกไปจากสถานที่แห่งนี้ในฐานะของที่ระลึก บางทีอาจจะเป็นไปได้ที่จะเป็นทั้งสอง อย่างที่กล่าวนี้ แต่แรงกระตุ้นที่สำคัญที่อยู่เบื้องหลังการผลิตโบราณวัตถุที่สร้างขึ้นอุทิศถวายเนื่องใน พุทธศาสนา คือ การสะสมบุญกุศล ดังที่พระภิกษุเหียนจิ่งได้บรรยายว่า การสร้างสถูปขนาดเล็ก เป็นประเพณีอย่างหนึ่งในประเทศอินเดีย โดยสถูปเหล่านี้มีความสูงประมาณหกนิ้วหรือเจ็ดนิ้ว ในที่สุดสิ่งดังกล่าวนี้ได้เป็นอาชีพของชยเสนา (Jayasena) ด้วยปากของชยเสนา เขาสามารถที่จะ ประกาศพระธรรมอันเลอเลิศในขณะที่ด้วยมือของเขา เขาสามารถที่จะสร้างบรรดาสถูปเหล่านี้ ด้วยเหตุนี้เขาจึงได้รับบุญกุศลที่สูงที่สุดและเลอเลิศที่สุดในทางศาสนา

3. พัฒนาการของสถูปบริวาร

จากการขุดค้นทางโบราณคดีที่แหล่งโบราณคดีสถูปธรรมราชา ได้แสดงให้เห็นว่า สถูปองค์นี้เป็นศาสนสถานแห่งแรกของพุทธศาสนาที่มีการสร้างขึ้นบนที่ราบสูง โดยสร้างขึ้นใน รัชสมัยของพระเจ้าโสภณมหาราชในช่วงปลายของพุทธศตวรรษที่ 3 ในระยะต่อมาหลังจากที่สถูป องค์นี้ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นมาราวสองศตวรรษ ได้มีการก่อสร้างสถูปที่มีขนาดเล็กขึ้นมาเป็น ชุดๆ หลายชุด โดยให้สถูปเหล่านี้ล้อมอยู่โดยรอบสถูปประธานหรือสถูปธรรมราชาที่ตั้งอยู่ ตรงกลาง การล้อมดังกล่าวได้มีการจัดแผนผังไว้เป็นระเบียบ คือ ให้เรียงกันเป็นแถวเป็นแนวใน รูปแบบของวงแหวนวงหนึ่ง สถูปเหล่านี้แต่ละองค์ตั้งอยู่ห่างออกมาจากส่วนยกพื้นของฐานของ สถูปธรรมราชาประมาณ 15-20 เมตร หากเรียงสถูปเหล่านี้โดยเริ่มจากทิศตะวันตกของสถูป ธรรมราชาและวนไปตามลำดับตามเข็มนาฬิกา ปรากฏว่าสถูปขนาดเล็กดังกล่าวประกอบด้วย สถูปทั้งสิ้น 12 องค์ คือ (Marshall 1951 : 240)

1. สถูปหมายเลข อาร์.4 (R4)
2. สถูปหมายเลข เอส.8 (S8)
3. สถูปหมายเลข เอส.9 (S9)
4. สถูปหมายเลข บี.6 (B6)
5. สถูปหมายเลข บี.3 (B3)
6. สถูปหมายเลข บี.7 (B7)
7. สถูปหมายเลข บี.16 (B16)
8. สถูปหมายเลข บี.20 (B20)

9. สถูปหมายเลข ดี.10 (D10)

10. สถูปหมายเลข ดี.1 (D1)

11. สถูปหมายเลข ดี.2 (D2)

12. สถูปหมายเลข ดี.3 (D3)

สถูปเหล่านี้ได้มีการสร้างขึ้นด้วยวัสดุหลายชนิดผสมกันตามมีตามเกิด บางส่วนสร้างด้วยเศษอิฐผสมด้วยเศษหินปูน บางส่วนสร้างด้วยหินปูนผสมด้วยหินกัญชूर (Kanjur) โดยทั่วไปพื้นผิวบนด้านหน้าทำด้วยแท่งหินกัญชूरรูปสี่เหลี่ยมจตุรัสมีการฉาบผิวด้วยปูนขาว แต่ในบางองค์พื้นผิวที่เป็นแท่งหินกัญชूरได้รับการตกแต่งเป็นลวดลายเพียงอย่างเดียว บางส่วนวัสดุเหล่านี้ได้ผสมกลมกลืนกันเข้าจนแยกไม่ออก เช่น ปูนขาวได้ผสมเข้าไปในแท่งหิน เป็นต้น ในปัจจุบันสถูปที่ยังคงหลงเหลืออยู่เหล่านี้มีส่วนองค์เป็นรูประฆังทรงกลม บางส่วนวางอยู่บนส่วนฐานชั้นเดียวรูปทรงกลม บางส่วนมีฐานเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัส บางส่วนไม่มีส่วนฐานเป็นชั้นที่กล่าวมาแต่มีขอบปากระฆังเป็นเส้นเรียบรูปทรงกลมอยู่โดยรอบ ในสถูปหมายเลข ดี.3 (D3) ส่วนฐานรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสของสถูปได้มีการจัดแบ่งเป็นช่องรูปสี่เหลี่ยมหลายช่อง โดยเครื่องแบ่งดังกล่าวคือ แถวของเสาที่ติดกับผนัง 8 ต้น อันเป็นรูปแบบที่เหมือนกันกับที่ปรากฏที่สถูปในสมัยศตวรรษที่ 6 นอกจากนั้นโดยรอบส่วนขอบของส่วนฐานรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสมีรั้วที่ทำด้วยหินกัญชूरล้อมอยู่ชั้นหนึ่ง ในสถูปเหล่านี้ทุกองค์ส่วนที่เป็นรูปโดมและรูปฉัตรได้หายไปทั้งหมดโดยส่วนองค์ของสถูปล้วนแต่อยู่ในสภาพที่ชำรุดเป็นอย่างมาก (Marshall 1951 : 240)

สำหรับการกำหนดอายุของสถูปเหล่านี้กระทำได้ไม่ยากนัก เนื่องจากลักษณะเฉพาะของการก่อสร้างและรูปแบบ ในทำนองเดียวกันกับที่ได้มีการค้นพบเหรียญกษาปณ์ของพระเจ้าแผ่นดินของศกะ คือ มาวส์ (Maues) และอาเซสที่ 1 (Azes I) ทำให้สามารถที่จะชี้ได้ว่าสถูปเหล่านี้ได้รับการสร้างขึ้นในระหว่างปลายพุทธศตวรรษที่ 5 หรือช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 6 ถึงแม้ว่าบางส่วนของสถูปเหล่านี้อาจจะได้รับการก่อสร้างต่อเนื่องต่อมาจนเข้าสู่ช่วงพุทธศตวรรษแรกของหลังกลางพุทธศตวรรษที่ 6 ก็ตาม ส่วนการถูกทำลายของสถูปเหล่านี้ สามารถที่จะพิจารณาได้จากข้อเท็จจริงที่ว่า ได้ปรากฏลวดลายบางส่วนที่ได้รับการสร้างขึ้นในระหว่างช่วงปลายของพุทธศตวรรษที่ 6 โดยการสร้างทับลงบนซากของสถูปเหล่านี้ ดังนั้น สถูปเหล่านี้จึงเป็นสถูปที่มีอายุอยู่ในช่วงสั้นๆเท่านั้น คือ มีชีวิตยืนยาวอยู่ในช่วงระยะเวลาระหว่าง พ.ศ. 493-583 สำหรับสาเหตุของการพังทลายของสถูปเหล่านี้ คือ การเกิดแผ่นดินไหวครั้งใหญ่ ซึ่งได้ส่งผลให้เกิดความเสียหายอย่างกว้างขวางแก่บรรดาบ้านเรือนของเมืองโบราณสิริกัปปิในระหว่างช่วงปลายของช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 6 ถึงช่วงปลายของพุทธศตวรรษที่ 6 (Marshall 1951 : 240)

สถูปขนาดเล็กเหล่านี้ บางส่วนมีความจำเป็นที่จะต้องให้ความสนใจเป็นพิเศษ โดยจะต้องให้ความสนใจเป็นอันดับแรกกับการที่ได้ปรากฏข้อสังเกตที่สำคัญว่า บางส่วนของผอบสำหรับการบรรจุพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธองค์ ซึ่งได้รับการประดิษฐานไว้ภายในองค์สถูปนั้น ได้มีการฝังไว้ในระดับความลึกที่ลึกมาก คือ ลึกลงไปหลายฟุตภายใต้ส่วนฐานของสถูป อันเป็นข้อสังเกตที่สำคัญสำหรับผู้ดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีทั้งหมด เพราะว่าพื้นดินที่พระบรมสารีริกธาตุดังกล่าวฝังอยู่นั้น ล้วนแล้วแต่ได้ปรากฏว่าฝังอยู่ในชั้นดินที่เป็นชั้นที่ยังคงบริสุทธิ์หรือไม่เคยมีใครแตะต้องทั้งสิ้น รวมทั้งยังปรากฏว่าภายหลังจากที่ชั้นดินดังกล่าวได้ถูกขุดให้ลึกลงไปราว 1-2 ฟุต จะดูราวกับว่าจะมีความหวังอยู่อย่างเลื่อนกลางที่จะมีการค้นพบสิ่งใดอีก

พัฒนาการของคติการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุในพุทธศาสนา

1. ความหมายของพระบรมธาตุในอารยธรรมไทย

ในสังคมพุทธศาสนานั้น พระมหาสถูปหรือพระมหาเจดีย์ ซึ่งเป็นที่บรรจุหรือประดิษฐานพระบรมธาตุของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น คือ ศูนย์กลางการจาริกแสวงบุญที่คนจากท้องถิ่นต่างๆ ในภูมิภาคต่างๆ ของประเทศผลักดันเข้ามาบูชากราบไหว้เป็นประจำ บุคคลที่เข้ามานั้นนับถือลัทธิและความเชื่อต่างกัน แต่ว่าสิ่งหนึ่งที่มีร่วมกัน คือ ความเคารพศรัทธาที่มีต่อพระบรมธาตุเจดีย์อันเป็นสิ่งสักการะสูงสุด เมื่อกราบไหว้แล้วก็ไปประกอบพิธีตามวิหารหรือศาลาของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ตนเคารพในกำแพงเดียวกัน จึงปรากฏว่าศาสนสถานเหล่านี้เป็นที่รวมของปวงชนและหากสืบสายไปแล้วการบูชาพระบรมธาตุและการสร้างพระบรมธาตุเจดีย์ในอารยธรรมไทย น่าจะเป็นคติในการนับถือพุทธศาสนาหินยานของทวารวดี ซึ่งมีอายุอยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11-16 เพราะได้ปรากฏหลักฐานที่เด่นชัดกว่าที่ใด (ศรีศักร วัลลิโภดม 2539 : 1-48)

การเผยแพร่ศาสนาและลัทธิในบรรดาผู้คนที่อยู่เบื้องล่างอย่างชาวบ้านทั่วไป ดูเหมือนจะจริงจังยิ่งยกว่าการนับถือศาสนาของคนชั้นสูง เพราะเข้าไปถึงจิตใจและชีวิตความเป็นอยู่ของคนกลุ่มใหญ่กลุ่มนี้ได้ดีกว่า โดยเฉพาะพระพุทธศาสนาซึ่งมีพระธรรมคำสั่งสอนและพิธีกรรมที่เรียบง่าย ซึ่งดูจะเข้ากันได้ดีกับระบบความเชื่อเรื่องผีและสิ่งเหนือธรรมชาติ อันเป็นสิ่งที่นับถือกันมาแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นนั้นเป็นอย่างดี (ศรีศักร วัลลิโภดม 2539 : 54)

สิ่งที่โดดเด่นอย่างหนึ่งในเรื่องลัทธิประเพณีการบูชาพระบรมธาตุ ในช่วงเวลาราวพุทธศตวรรษที่ 16-17 ลงมา ก็คือ มีการสร้างพระบรมธาตุเจดีย์เป็นหลักหรือศูนย์กลางของเมือง แต่ก่อนครั้งพุทธศตวรรษที่ 12-13 แม้จะมีการสร้างขึ้นในเมืองแล้วก็ตาม ก็หาได้เน้นให้เห็นเป็นสำคัญไม่ นอกจากนั้นพระมหาธาตุเจดีย์ขนาดใหญ่ก็มักจะพบนอกเมืองออกไปในทำเลที่เป็นแหล่งเพื่อการจาริกแสวงบุญมากกว่า เพราะเป็นบริเวณที่ทุกคนจากทั่วทุกสารทิศมากราบไหว้บูชา

ได้อย่างเป็นอิสระ ดังเห็นตัวอย่างได้จากพระปฐมเจดีย์ที่จังหวัดนครปฐม เป็นต้น พระมหาสถูปตั้งอยู่ห่างจากเมืองไปทางทิศตะวันตกรวม 2 กิโลเมตร ภายในบริเวณเมืองก็มีเจดีย์พระประโทนและเจดีย์จุลประโทนเหมือนกัน แต่คงไม่เน้นความสำคัญมากกว่าพระปฐมเจดีย์แต่อย่างใด เพราะฉะนั้นการเน้นพระมหาธาตุเจดีย์ให้เป็นศูนย์กลางของนคร น่าจะได้แนวคิดและคติมาจากทางบ้านเมืองที่นับถือศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธมหายานเป็นหลัก เช่น อาณาจักรเมืองพระนคร เพราะการสร้างบ้านแปงเมืองของผู้คนในแคว้นนี้นิยมสร้างปราสาทหรือเทวาลัยให้อยู่ในศูนย์กลางของเมือง เพื่อให้เป็นเสมือนเขาพระสุเมรุมาศ อันเป็นศูนย์กลางหรือหลักของจักรวาล นอกจากนั้นผังเมืองก็มักนิยมสร้างให้เป็นรูปสี่เหลี่ยมเพื่อให้สอดคล้องกับความคิดในเรื่องมณฑล (Mandala) อันเป็นขอบเขตของจักรวาลในความเชื่อทางศาสนาของชาวอินเดีย (ศรีศักร วัลลิโภดม 2539 : 59-61)

ในช่วงเวลาปลายพุทธศตวรรษที่ 18 นั้น แหล่งที่เป็นศูนย์กลางทางศาสนาได้เปลี่ยนมาเป็นที่ลังกาแทนที่อินเดีย ทางลังกาเกิดพระมหากษัตริย์สำคัญองค์หนึ่งที่เอาพระทัยใส่ในการทำบำรุงพระพุทธศาสนา คือ พระเจ้าปราชรมหาพุทธรังษีและปรับปรุงลัทธิประเพณีทางศาสนาพุทธนิกายใหม่เรียกว่า “ลัทธิลังกาวงศ์” ทำให้บรรดาสงฆ์และกษัตริย์จากบ้านเมืองอื่นสนใจ โดยเฉพาะพุกามและมอญที่นับถือศาสนาพุทธนิกายเหมือนกัน ทางดินแดนประเทศไทยก็มีพระภิกษุหลายรูปเดินทางไปศึกษาพุทธศาสนาที่ลังกา ผลที่ตามมาคือ เกิดความนิยมในพุทธศาสนาเถรวาทลัทธิลังกาวงศ์อย่างแพร่หลาย จนกล่าวได้ว่าบรรดาบ้านเมืองต่างๆ ในพม่า มอญ ไทย ลาว และกัมพูชา ต่างหันมานับถือพุทธศาสนาเถรวาทกันหมด ทำให้เกิดประเพณีการสร้างวัด สร้างพระสถูปเจดีย์ให้เป็นทั้งศูนย์กลางของชุมชนบ้านและชุมชนเมืองกันอย่างแพร่หลาย ความโดดเด่นดังกล่าวนี้มองเห็นชัดเจนในพุทธศตวรรษที่ 19 ซึ่งเป็นเวลาที่กล่าวได้ว่าที่ไหนๆ ก็เป็นศาสนาพุทธเถรวาทไปหมด ในขณะที่ศาสนาพุทธมหายานและศาสนาฮินดูแทบหมดไปเลยทีเดียว โดยเฉพาะที่เมืองพระนครอันเคยเป็น ศูนย์กลางที่ยิ่งใหญ่ที่ได้ซบเซาลงไม่มีการสืบเนื่องในการสร้างปราสาทและเทวาลัยกันอีก ศาสนสถานเช่นของขอมได้สิ้นสุดลงโดยสิ้นเชิงหรือร้างไปเลย แล้วแก่นแท้ที่สำคัญของการนับถือพระพุทธศาสนาที่นิกายที่มีมาแต่สมัยทวารวดีก็ได้คงดำรงอยู่อย่างสืบเนื่องและเติบโต ซึ่งก็คือการกราบไหว้บูชาพระบรมธาตุ (ศรีศักร วัลลิโภดม 2539 : 74-75)

คติการกราบไหว้พระบรมธาตุ เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดการรวมตัวทางวัฒนธรรมของคนในท้องถิ่น ที่มีความหลากหลายในทางชาติพันธุ์และระบบความเชื่อให้มาเป็นพวกเดียวกัน อยู่ในท้องถิ่นและชุมชนเดียวกัน การเผยแพร่พระพุทธศาสนาไปสู่ท้องถิ่นต่างๆ โดยการกระทำเพื่อแสวงบุญของบรรดาพระภิกษุสงฆ์ นักบวช และนักพรตนั้น ในระยะแรกเกิดจากการไปเทศนาสั่งสอนและ

แนะนำกับผู้คนก่อนจนเกิดการตั้งสำนักขึ้นตามแหล่งที่พำนักของพระสงฆ์ และนักบวชเหล่านั้น เมื่อมีผู้นิยมมากขึ้นก็เกิดการสร้างวัด สร้างศาสนสถานเพื่อการประกอบพิธีกรรม และการสอนศาสนาขึ้นเป็นศูนย์กลางของชุมชนหมู่บ้าน ต่อมาเมื่อชุมชนและท้องถิ่นขยายตัวเป็นบ้านเป็นเมืองขึ้นก็จำเป็นต้องมีสถานที่ศักดิ์สิทธิ์เป็นที่กราบไหว้บูชาและประกอบประเพณีพิธีกรรมทางศาสนาในท้องถิ่นขึ้น เพื่อให้ผู้คนจากชุมชนหมู่บ้านในท้องถิ่นนั้นได้มาร่วมกันประกอบพิธีทางศาสนา แต่บรรดาพระสงฆ์หรือนักบวชที่เป็นผู้นำในท้องถิ่นเหล่านั้น ไม่มีอำนาจหรือทรัพย์สินอันใดที่จะทำให้มีการก่อสร้างวัดวาอารามให้ใหญ่โต เช่น การสร้างปราสาท หรือเทวาลัยของกษัตริย์หรือชนชั้นปกครองให้เป็นศูนย์กลางของเมืองได้ สิ่งที่จะทำได้ก็คือแสวงหาสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือรูปเคารพ มาให้ผู้คนในท้องถิ่นได้สักการะร่วมกัน สิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพุทธศาสนาหินยานที่รับรู้กันมาแต่เดิมก็คือพระบรมธาตุนั่นเอง จึงมักมีการแสวงหาด้วยการขอร้องจากบ้านโน้นบ้านเมืองนี้หรือไม่ก็ขุดมาจากบรรดาสถูปเจดีย์ของบ้านเมืองที่ร้างไปมาประดิษฐานในท้องถิ่น ขอแรงผู้คนที่เลื่อมใสศรัทธาให้ก่อสร้างพระสถูปขึ้นบรรจุไว้เป็นสถานที่กราบไหว้ (ศรีศักร วัลลิโภดม 2539 : 75)

บรรดากษัตริย์ผู้นำและชนชั้นปกครองรุ่นใหม่ๆ ของบรรดาบ้านเมืองเหล่านี้ ในสมัยนั้นส่วนใหญ่คือผู้นับถือพุทธศาสนาเถรวาทลังกาวงศ์เกือบทั้งสิ้น ได้เปลี่ยนแปลงการสร้างศาสนสถานที่เป็นศูนย์กลางหรือหลักของบ้านเมืองมาเป็นการสร้างวัดและพระมหาธาตุเจดีย์กันเกือบทั้งนั้น เป็นเหตุให้เกิดมีรูปแบบของพระสถูปเจดีย์เป็นลักษณะต่างๆ กันอย่างหลากหลายแตกต่างกันทั้งระหว่างภูมิภาคและท้องถิ่น อาจแบ่งออกได้อย่างคร่าวๆ เป็น 3 ประเภท คือ (ศรีศักร วัลลิโภดม 2539 : 78-81)

1. แบบพระสถูปทรงกลมที่พัฒนามาแต่สมัยทวารวดี
2. แบบพระสถูปที่ดัดแปลงมาจากปราสาทและเทวาลัยในศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธมหายาน
3. แบบพระสถูปที่ในแต่ละท้องถิ่นเกิดขึ้นและปรังแต่งขึ้นให้เป็นลักษณะพิเศษ

สำหรับในที่นี้ขอกล่าวถึงในแบบแรกๆ ที่เป็นพระสถูปทรงกลมนั้น เป็นแบบประเพณีที่มีแบบอย่างมาแต่ประเทศอินเดียและลังกา บางคนเรียกพระเจดีย์ทรงระฆังบ้าง ทรงลังกาบ้าง ส่วนเด่นอยู่ตรงที่มีลักษณะเป็นบาตรคว่ำ เพราะเชื่อกันว่าพัฒนามาจากมูลดินที่ฝังศพ มีฉัตรหรือร่มปักประดับคอนบน ซึ่งต่อมาเปลี่ยนมาเป็นบัลลังก์และปล้องไฉน อันเป็นส่วนยอดของพระสถูปในดินแดนประเทศไทย พระสถูปทรงกลมนี้มีการสร้างกันทุกยุคทุกสมัย ตั้งแต่สมัยทวารวดีลงมาถึงการเปลี่ยนแปลงบ้างก็แต่ตรงที่ฐานและส่วนยอดเท่านั้น โดยเฉพาะตรงฐานอาจเป็นฐาน

สีเหลี่ยมหรือแปลเหลี่ยมซ้อนกันหรือไม่ก็เป็นฐานสูงมีลานทักษิณ และมีพระสถูปจำลองประดับ
สี่มุม

ยิ่งเวลาผ่านไป ความหลากหลายในเรื่องรูปแบบของพระสถูปเจดีย์ก็ยิ่งมากขึ้น เพราะบ้านเมืองที่ต่างกันนับถือพระพุทธศาสนาเลวาทเหมือนกันเหล่านี้ไม่ได้ยู่ใดๆ หากมีการติดต่อสัมพันธ์กันตลอดเวลา จึงมีทั้งการรับและการยืมรูปแบบของกันและกันไปปรุงแต่งและสร้างขึ้นใหม่ตลอดเวลา จนกล่าวได้ในขณะนี้ว่าเมืองไทยเรามีพระสถูปเจดีย์มากมายหลายแบบกว่าบรรดาประเทศอื่นๆ ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่นับถือพระพุทธศาสนาเหมือนกัน (ศรีศักร วัลลิโภคม 2539 : 90)

ต่อมาในสมัยหลัง คติและประเพณีในการสร้างพระสถูปเจดีย์เพื่อบรรจุพระบรมธาตุก็แพร่หลาย มีการสร้างกันในที่ต่างๆ ทั้งในเขตเมืองและนอกเมืองตามแหล่งที่เป็นศูนย์กลางของท้องถิ่น เพราะถือว่าเป็นกิริยาบุญที่สำคัญทำให้เกิดรูปแบบทางศิลปกรรมของพระสถูปเจดีย์เป็นแบบต่างๆ มากมาย จนในที่สุดต้องมีการกำหนดให้ชัดเจนว่าพระมหาธาตุเจดีย์องค์ใดที่สำคัญเป็นหลักของบ้านเมือง ซึ่งเป็นการเกิดของวัดที่เรียกว่า “วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ” หรือเรียกอย่างย่อๆ ว่า “วัดมหาธาตุ” ซึ่งวัดมหาธาตุเลกกลายเป็นวัดที่มีแทบทุกเมืองที่เป็นนครหรือเมืองใหญ่ในทุกภาคของประเทศไทย ลักษณะที่สำคัญของการเป็นวัดมหาธาตุหรือวัดพระศรีรัตนมหาธาตุนั้นมีดังนี้ (ศรีศักร วัลลิโภคม 2539 : 97-98)

1. เป็นวัดกลางเมืองที่ใหญ่โตสำคัญกว่าวัดอื่นๆ มีพระมหาธาตุเจดีย์เป็นประธานอย่างสง่างาม
2. มีการสืบเนื่องกันนานกว่าวัดอื่นๆ ดังเห็นได้จากพระมหาธาตุเจดีย์เองก็ได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์อยู่เรื่อยๆ ในขณะที่ภายในบริเวณพุทธาวาสมีการก่อสร้างพระสถูปเจดีย์วิหารหรือโบสถ์เพิ่มเติมเรื่อยมา จนระยะหนึ่งจะเห็นได้ว่าเป็นวัดที่มีพระเจดีย์มากมายหลายรูปแบบอยู่ร่วมกันอย่างสืบเนื่อง
3. มักมีการเขียนตำนานหรือสร้างตำนานเกี่ยวกับความเป็นมาของพระบรมธาตุและประวัติของเมืองของนครควบคู่กันไป จนทำให้รู้สึกว่พระบรมธาตุหรือวัดพระมหาธาตุเป็นสิ่งที่แยกไม่ออกจากเมืองเป็นของคู่กัน ถ้ามีเมืองก็ต้องมีวัดมหาธาตุเหมือนกันกับการมีชุมชนหมู่บ้านที่เรียกว่าบ้านนี้ต้องมีวัดเสมอและวัดนั้นก็มักใช้ชื่อบ้านเป็นชื่อวัด ในขณะที่วัดมหาธาตุจะถูกเรียกว่าวัดมหาธาตุหรือพระมหาธาตุเมืองนั้นหรือเมืองใดก็เช่นกัน วัดมหาธาตุหรือพระศรีรัตนมหาธาตุเป็นหลักของบ้านเมืองโดยแท้ เพราะเป็นศูนย์กลางการประกอบพิธีกรรมที่สำคัญทางศาสนาและทางประเพณีของบ้านเมือง เมื่อถึงเวลาที่กำหนดไว้และบ้านเมืองใดที่มีพระบรมธาตุเก่าแก่ผู้คนทุกสารทิศก็พากันไปสักการะเพื่อเอาบุญ เมื่อหมดความสำคัญทางการเมืองไปก็ไม่ได้

ถูกทอดทิ้งให้โรยร้างไปไม่ยังคงได้รับการเอาใจใส่ให้เป็นเมืองสำคัญทางศาสนาอยู่ (ศรีศักร วัลลิโภคม 2539 : 98)

พระบรมธาตุสำคัญแต่ละเมืองนั้น มีความหมายในเรื่องบูรณาการวัฒนธรรมและการเมืองของรัฐเป็นอย่างมาก เพราะทำให้คนแต่ละเมืองที่อยู่ในเขตแคว้นเดียวกันมีความสัมพันธ์กัน ไปมาหาสู่กันและมีความสมบูรณ์ในเรื่องของศาสนาและระบบความเชื่อ เพราะมีแหล่งศาสนสถานสำคัญพร้อมมูล ไม่จำเป็นต้องเดินทางไปยังที่อื่นๆ และในทำนองตรงกันข้ามก็ยังคงดึงดูดผู้คนจากถิ่นอื่น รัฐอื่น หรือแคว้นอื่นๆ ทั้งใกล้เคียงและห่างไกลให้เดินทางมาจาริกแสวงบุญด้วย (ศรีศักร วัลลิโภคม 2539 : 113)

ความแตกต่างกันระหว่างพระมหาสถูปเจดีย์ที่บรรจุพระบรมธาตุของวัดพระศรีรัตนมหาธาตุกับเจดีย์ที่บรรจุพระบรมธาตุอื่นๆ นั้นต่างกันมาก เพราะอย่างแรกเป็นของหลวงที่มีการกำหนดและการสร้างการรับรู้ไว้อย่างเป็นระบบมั่นคง อีกทั้งเป็นปูชนียสถานที่มีคนมาสักการะบูชากันมาก เป็นประธานในพิธีทางกรบ้านเมืองและราชสำนักอย่างแท้จริง ส่วนอย่างหลังเป็นของกษัตริย์หรือเจ้านาย ขุนนาง ข้าราชการ หรือคหบดี สร้างขึ้นเพื่อเป็นพุทธบูชาและอุทิศกุศลให้ผู้ใดผู้หนึ่งที่มีความสัมพันธ์ด้วย หรือไม่ก็ให้เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของท้องถิ่นในระดับบ้านเล็กเมืองน้อย การบรรจุพระบรมธาตุอย่างหลังนี้จึงไม่พิถีพิถันในเรื่องของพระสถูปจำลองที่สวมไว้เหมือนอย่างแรก (ศรีศักร วัลลิโภคม 2539 : 139)

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ปรากฏสามารถสรุปได้ว่า การสร้างพระมหาสถูปเจดีย์เพื่อบรรจุพระบรมธาตุในดินแดนประเทศไทย เป็นสิ่งที่มีการพัฒนาขึ้นมาแต่ยุคต้นประวัติศาสตร์ตั้งแต่สมัยทวารวดี ราวพุทธศตวรรษที่ 12 อันเป็นระยะเวลาที่มีหลักฐานให้เห็นว่ามีการสร้างศาสนสถานด้วยถาวรวัตถุที่ชัดเจน เกิดการสร้างพระมหาธาตุเจดีย์ที่เป็นหลักของบ้านเมืองและของท้องถิ่นเรื่อยมา จนถึงการสร้างเพื่ออุทิศส่วนกุศลให้แก่บุคคลที่เคารพกันขึ้นอย่างมากมาข วัดสำคัญๆ แต่ละวัดจะต้องมีพระสถูปเจดีย์ที่บรรจุพระบรมธาตุ เหตุนี้จึงต้องมีการแยกแยะให้เห็นชัดเจนว่า วัดใดเป็นวัดสำคัญที่ประดิษฐานพระบรมธาตุของบ้านเมือง ดังเช่นแทบทุกเมืองทุกนครจะต้องมีวัดพระศรีรัตนมหาธาตุหรือวัดพระธาตุปรากฏให้เห็น เป็นต้น (ศรีศักร วัลลิโภคม 2539 : 141)

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า โดยหลักฐานทางโบราณคดีที่ว่าด้วยโบราณสถานวัดถุนั้น ดินแดนประเทศไทยมีการนับถือพระพุทธศาสนาหินยานเป็นหลักมาแต่สมัยทวารวดี ลพบุรี โดยมีการสร้างพระสถูปเจดีย์ที่เป็นที่บรรจุพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้า ให้เป็นศูนย์กลางของบ้านเมืองและท้องถิ่น พอถึงพุทธศตวรรษที่ 18 ลงมาดินแดนส่วนใหญ่ของประเทศก็มีชื่อเรียกว่า “สยามประเทศ” เกิดรัฐและบ้านเมืองใหม่ๆ ขึ้นหลายแห่ง เช่น สุโขทัย ล้านนา และล้านช้าง เป็นต้น ซึ่งล้วนแล้วแต่นับถือพระพุทธศาสนาหินยานหรือเถรวาทที่ได้รับอิทธิพลลัทธิลังกาวงศ์จากลังกา

พม่า มอญ ทำให้มีการให้ความสำคัญในเรื่องการบูชาพระบรมธาตุกันอย่างแพร่หลายกว่าแต่ก่อน มีทั้งการนำเอาความรู้เก่าที่มีมาแต่เดิมมาผสมผสานกับสิ่งที่ได้มาใหม่จากลังกาและที่อื่นๆ ภายนอก จนมีจารึกบอกเรื่องราวบนลงแท่งโลหะ แผ่นโลหะ ตลอดจนแต่งประวัติความเป็นมาและเรื่องราวที่ ศักดิ์สิทธิ์จารึกลงบนสมุดข่อย ใบลาน เป็นต้นานพงสาวดารสืบมา โดยหลักฐานเอกสารเหล่านี้ นับแต่ศิลาจารึกครั้งกรุงสุโขทัยลงมาถึงกรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์ลอนัน ส่วนแสดง และสะท้อนให้เห็นถึงลัทธิและระบบความเชื่อที่เกี่ยวกับพระบรมธาตุของผู้คนใน สยามประเทศ อย่างชัดเจน (ศรีศักร วัลลิโภดม 2539 : 147)

ตามหลักฐานจากจารึกแสดงให้เห็นว่า พระบรมธาตุนั้นไม่ว่าจะบรรจุในพระสถูปเจดีย์ องค์ใด ก็จะต้องเป็นที่รู้จักว่ามาจากส่วนใดของพระวรกายของพระพุทธเจ้า เรื่องนี้นับว่าสำคัญ เพราะจะไปสัมพันธ์กับการเขียนตำนาน ให้ผู้คนที่มากราบไหว้ได้รับทราบและเกิดความศรัทธา (ศรีศักร วัลลิโภดม 2539 : 150)

ในยุคของการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาและก่อพระมหาธาตุเจดีย์กันอย่างแพร่หลายตามบ้านเมือง และท้องถิ่นต่างๆนี้ ได้ทำให้เกิดการคำนึงกันถึงเรื่องราวพระธาตุไหนเป็นพระบรมธาตุที่แท้จริงบ้าง ปรากฏข้อความในจารึกนครชุมของสมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไทย ที่แสดงให้เห็นว่าคงมีการรัง เกียพระธาตุจากที่อื่นๆ ที่ขุดขึ้นมาจากศาสนสถานร้างแล้วเอามาบูชากันใหม่ก็ว่าได้ จึงให้ความสำคัญแก่พระธาตุที่มาจากลังกามากกว่าที่อื่นๆ ดูแล้วสอดคล้องกันดีกับความนิยมพระพุทธศาสนา จากทางลังกา เลขทำให้พระบรมธาตุที่มาจากลังกาเป็นของศักดิ์สิทธิ์กว่าที่อื่น

เรื่องของพระบรมธาตุนีกลายเป็นเรื่องของความหลากหลายขึ้น เมื่อมีเรื่องการบูชา พระธาตุของพระอรหันต์ที่เป็นพระสาวกเพิ่มขึ้นอีก ทำให้ต้องมีการเลือกเฟ้นและพิจารณาว่า พระบรมธาตุของพระพุทธเจ้ามีลักษณะเช่นใดและของพระอรหันต์สาวกเป็นเช่นไร จึงเกิดมี ตำนานดูพระธาตุกันขึ้น เช่น การพรรณาลักษณะพระธาตุทั่วไปว่ามีลักษณะกลม ขาวรี เลี้ยว เป็นเหลี่ยมขนาดใหญ่เล็กหรือไม่มีหลากหลาย เช่น สีทองอุไร สีขาว สีแดง สีดำ เป็นต้น หากเป็น พระบรมสารีริกธาตุแล้วก็มีขนาดใหญ่เท่ากับเมล็ดถั่วหัก ขนาดกลางเท่ากับเมล็ดข้าวสารหัก ขนาดเล็กเท่ากับเมล็ดพันธุ์ผักกาด มีสีทองอุไรบ้าง สีขาวใสดั่งแก้วผลึกบ้าง สีดอกพิทูลแห้งบ้าง โดยอาจพิสูจน์ได้ด้วยวิธีการนำมาลอยน้ำ หากเป็นพระบรมธาตุที่แท้จริงแล้วจะลอยน้ำได้ โดยจะมี รัศมีของน้ำหรือประกายของน้ำปรากฏเป็นประกาย บางครั้งก็จมน้ำ แต่เมื่อช้อนขึ้นมาก็สามารถลอย ได้ใหม่และมักรวมตัวกันเสมอ (ศรีศักร วัลลิโภดม 2539 : 150-151)

บ้านเมืองที่เกิดขึ้นในสมัยทวารวดี เช่น นครปฐมและอื่นๆ นั้น เป็นบ้านเมืองที่ ใหญ่โตที่สุดแห่งหนึ่งเท่าที่พบในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในขณะนี้ และยังเป็นบ้านเมืองที่ รุ่งเรืองมาก่อนเมืองพระนครของกัมพูชาและพุกามของพม่าเสียด้วยซ้ำ อีกทั้งมีหลักฐานทั้งด้าน

สถาปัตยกรรมและประติมากรรมที่มีความงดงามใหญ่โตอย่างชัดเจน เมื่อนานเมืองเปลี่ยนไปกลายมาเป็นสมัยลพบุรีและอยุธยาเรื่อยมาจนถึงรัตนโกสินทร์ การนับถือพุทธศาสนาก็หาได้เปลี่ยนแปลงหมดไปไม่ยังคงสืบเนื่องอยู่เรื่อยมา โดยเฉพาะการสร้างพระบรมธาตุเจดีย์และคติประเพณีในการกราบไหว้พระบรมธาตุ ซึ่งนับเป็นทั้งประเพณีหลวงและประเพณีราษฎร์นั้นก็ยังคงอยู่ ยังเป็นที่สักการะของชนชั้นปกครอง ผู้นำ และบรรดาไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินทั่วไป เมื่อมาถึงตอนนี้ก็ต้องมาคิดว่าทำไมถึงต้องมีการบูชาพระบรมธาตุและสร้างพระบรมธาตุเจดีย์กันขึ้น ถ้าตอบคง ชัดเจนว่าไม่เพียงแต่คนเลื่อมใสศรัทธากันแต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น หากเป็นเรื่องที่พระบรมธาตุเป็นสิ่งที่มีความศักดิ์สิทธิ์สูงสุด ทั้งในด้านการยอมรับและการทำให้เกิดบูรณาการทางวัฒนธรรมที่ จะสานต่อไปเป็นเรื่องของบูรณาการทางการเมืองมากกว่า (ศรีศักร วัลลิโภคม 2539 : 169) ทั้งนี้มีเหตุผลที่สำคัญหลายประการ คือ

ประการแรก พระบรมธาตุนั้นคือส่วนที่คงอยู่อย่างเป็นรูปธรรมที่สุดจากบุคคลอันเป็นที่เคารพ จึงนับเป็นสิ่งที่เคารพที่เข้าไปถึงจิตใจและการยอมรับของคนที่เชื่อถือได้ง่ายที่สุด

ประการที่สอง พระบรมธาตุเป็นสิ่งที่มีความศักดิ์สิทธิ์ตั้งแต่การที่กษัตริย์และผู้คนจากหลายๆ แคว้นแว่นแคว้นต้องการได้ไปบูชากัน จนถึงกับต้องมีการแบ่งแยกให้ถูกต้อง เพื่อป้องกันการรบพุ่งแย่งชิงกัน มาจนถึงสมัยราชวงศ์สุโขทัยที่ 3 อันเป็นเวลาที่เราเจ้าอโศกมหาราชทรงเป็นองค์อัครศาสนูปถัมภก โปรดให้สร้างพระบรมธาตุเจดีย์ขึ้นตามที่ต่างๆ เพื่อให้ผู้คนที่นี่นับถือพระพุทธศาสนาได้กราบไหว้บูชา นับเป็นพระราชกรณียกิจของการเป็นพระธรรมิกราชาและพระจักรพรรดิราชโดยตรง เกิดเป็นแบบอย่างให้พระมหากษัตริย์ที่นับถือพระพุทธศาสนาทรงดำเนินรอยตามในสมัยต่อมา

การแพร่หลายของพุทธศาสนาเข้ามาในสุวรรณภูมิหรือภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่น่าจะเกิดขึ้นในสองลักษณะเมื่อดูจากหลักฐานทางโบราณคดีและเอกสารแล้ว คือ (ศรีศักร วัลลิโภคม 2539 : 170)

1. การแพร่หลายของพระสงฆ์ หรือพวกนักบวช นักพรตพวกหนึ่งที่ชอบเดินทางไปตามที่ต่างๆ ในบางครั้งก็นำพระบรมธาตุไปสร้างพระสถูปเจดีย์บรรจุไว้ให้เป็นแหล่งกราบไหว้และประกอบพิธีกรรมของผู้คนด้วย

2. การอุปถัมภ์ค้ำชูของกษัตริย์ การสร้างพระบรมธาตุเจดีย์ให้คนกราบไหว้นับเป็นประเพณีของการประกาศพระองค์เป็นพระธรรมิกราชหรือพระจักรพรรดิราชโดยตรง การสร้างพระบรมธาตุเจดีย์ขึ้นแต่ละท้องถิ่นนั้นมีความสำคัญทางสังคมเป็นอย่างมาก เพราะเป็นทั้งสร้างชุมชนและสร้างสิ่งที่ศูนย์กลางความเชื่อของท้องถิ่นด้วย

อีกลักษณะหนึ่งที่นับเนื่องอยู่ในอารยธรรมสยามประเทศ ก็คือ พระมหากษัตริย์เอง ทรงมีพระราชปฏิบัติเป็นพระธรรมราชาองค์อัครศาสนูปถัมภ์ ต้องเสด็จไปประกอบประเพณี พิธีกรรมตามปูชนียสถานที่สำคัญของบ้านเมืองเป็นประจำ ด้วยเหตุนี้พระบรมธาตุเจดีย์ที่นับเนื่อง เป็นปูชนียสถานที่สำคัญของชาติบ้านเมือง ก็คงยังได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์อยู่อย่างสม่ำเสมอ ดังเช่น พระธาตุหริภุญไชย พระธาตุดอยสุเทพ พระบรมธาตุนครศรีธรรมราช และพระธาตุนม เป็นต้น และการเสด็จพระราชดำเนินของพระมหากษัตริย์ไปนมัสการพระบรมธาตุในต่างจังหวัด ก็ดี หรือการเสด็จไปบูรณะปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมพระบรมธาตุเจดีย์ ล้วนเป็นการผ่อนคลายความ ตึงเครียดระหว่างผู้นำชนชั้นปกครองกับชนชั้นธรรมดาสามัญที่อยู่เบื้องล่าง ครั้นในสมัยต่อมาถึง สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีของอาณาจักรสยาม ซึ่งเป็นเวลาที่มีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและ การเมืองครั้งสำคัญ พระบรมธาตุก็ยังคงมีความหมายต่อการบูรณาการทางวัฒนธรรมให้แก่กลุ่มชน ต่างๆ ที่เข้ามาค้าขายและพำนักในราชอาณาจักรให้กลับกลายเป็นคนในบ้านเมืองเดียวกันหรือ ประเทศเดียวกันอยู่ตลอดเวลา (ศรีศักร วัลลิโภคม 2539 : 172)

ทุกวันนี้เป็นที่น่าเสียดายเป็นอย่างมากว่า ตั้งแต่มีการเปลี่ยนชื่อจากประเทศสยามมาเป็น ประเทศไทยกันแล้ว ความหมายและความสำคัญทางอารยธรรมของพระบรมธาตุที่เคยมีแต่ครั้ง ก่อนนั้นดูเหมือนจะสูญไปอย่างรวดเร็ว แต่ก่อนผู้อยู่เบื้องบน เช่น พระมหากษัตริย์ เจ้านาย ตลอดจน นักปราชญ์ ราชครูในส่วนกลาง คือ ผู้ที่ชี้แนะถ่ายทอดความหมายให้ทั้งในด้านการประกอบพิธี กรรมและการอบรมบอกกล่าวด้วยลายลักษณ์ ซึ่งก็มักมีการขานรับจากผู้นำหรือปัญญาชนของ ท้องถิ่นนำสิ่งที่ผ่านมาจากศูนย์กลางนั้นมาปรุงแต่งปรับใช้จนเป็นประเพณีนิยมในบ้านเมืองหรือ ท้องถิ่นที่ตนอยู่อาศัย ทว่าหลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อ พ.ศ. 2475 เป็นต้นมา บุคคล ที่เป็นผู้นำและบรรดาผู้มีอำนาจของบ้านเมืองส่วนใหญ่มักไม่ให้ความสำคัญและความสำคัญของ อารยธรรมแต่อดีต หันมาชื่นชมกับอารยธรรมตะวันตกมากกว่า

2. พระบรมสารีริกธาตุจากการขุดค้นทางโบราณคดีในประเทศอินเดีย

พระพุทธเจ้าศากยมนีได้เสด็จดับขันธปรินิพพาน เมื่อทรงมีพระชนมายุได้ 80 พรรษา โดยเสด็จดับขันธปรินิพพานที่เมืองกุสินาราในประเทศอินเดีย โดยสาเหตุแห่งการเสด็จดับ ขันธปรินิพพานครั้งนี้ได้เกิดขึ้น เนื่องจากได้รับเชื้อโรคจากเนื้อที่ไม่บริสุทธิ์อย่างหนึ่ง ซึ่งในขณะ นี้ยังไม่เป็นที่ทราบแน่ชัดว่าเป็นสิ่งใด ซึ่งเป็นเนื้อที่นายช่างโลหะผู้หนึ่งซึ่งมีนามว่านายจุนนะหรือ จุนทะระ (Chundra) เป็นผู้ถวายพระองค์ อย่างไรก็ตาม นายช่างโลหะผู้นี้ก็ได้รับการปลอบประโลมใจ โดยการแสดงให้เห็นข้อเท็จจริงที่ว่าสิ่งที่ตนเองนำมาถวายนั้นได้เป็นจุดเริ่มต้นแห่งการเปลี่ยนผ่าน ของพระพุทธองค์ เพื่อการเสด็จไปสู่นิรวาน (Nirvan) และสิ่งดังกล่าวนี้�าจจะเป็นผลกรรม (Karma) อย่างหนึ่งของพระพุทธองค์ (Klein 1987 : 179)

ในการเสด็จดับขันธปรินิพพานของพระพุทธองค์นั้น พระองค์ไม่ได้ทรงมีรับสั่งเกี่ยวกับการปฏิบัติต่อพระพุทธรูปของพระองค์ เหล่าสาวกของพระองค์จึงได้เลือกที่จะจัดการถวายพระเพลิงพระพุทธรูป เมื่อเปลวเพลิงได้เผาพระพุทธรูปจนเหลือแต่พระบรมสารีริกธาตุหรือพระบรมอัฐิแล้ว ได้เกิดฝนห่าใหญ่ตกลงมาในทันทีทันใดเพื่อบีบเปลวเพลิงนั้น เหล่ามัลลกะตริย์ (Mallas) แห่งกุสินารา จึงได้เข้าครอบครองสิ่งที่หลงเหลืออยู่จากการถวายพระเพลิงพระพุทธรูปนั้น รวมทั้งได้ทรงปฏิเสธที่จะจัดให้มีการแบ่งปันสิ่งเหล่านั้นให้แก่บรรดากษัตริย์ในบ้านเมืองใกล้เคียงทั้งมวลอีกด้วย จนในที่สุดได้นำไปสู่การขู่บังคับที่จะทำสงครามเพื่อแย่งชิงสิ่งเหล่านั้น ในที่สุดเหล่ามัลลกะตริย์ได้ทรงกระทำแต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น คือ การจัดแบ่งพระบรมสารีริกธาตุออกเป็นแปดส่วนเท่าๆ กัน เพื่อการแบ่งปันให้แก่กันเฉพาะในหมู่มัลลกะตริย์ทั้งแปดองค์ องค์ละส่วนเพื่อมัลลกะตริย์เหล่านั้นนำไปประดิษฐานไว้ภายในสถูปที่มีการสร้างขึ้นเพื่อการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุนั้นทั่วทั้งประเทศ (Klein 1987 : 179)

ในรัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราชซึ่งครองราชย์ในอินเดียในระหว่างปี พ.ศ. 270-311 (Craven 1984 : 37) พระองค์ได้ทรงขยายพระราชอำนาจของพระองค์ออกไปอย่างกว้างขวางเพื่อที่จะทรงปกครองให้ทั่วทั้งอินเดีย ภายหลังจากการเสด็จดับขันธปรินิพพานของพระพุทธองค์ราวสามศตวรรษ พระองค์โปรดเกล้าฯให้มีการเปิดห้องศักดิ์สิทธิ์หรือกรุที่ใช้สำหรับประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธองค์ภายในสถูปทั้งแปดองค์ออก แล้วโปรดเกล้าฯให้มีการแจกจ่ายพระบรมสารีริกธาตุนั้นออกไปประดิษฐานในสถูปที่มีการจัดสร้างขึ้นทั่วทั้งเอเชียได้และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จำนวน 84,000 องค์ ด้วยเหตุนี้ พระเจ้าอโศกมหาราชจึงทรงเป็นบุคคลแรกที่มีทรงมีความสำคัญมากที่สุดในการสร้างศาสนสถานสำหรับการกระทำสักการะบูชาของผู้เลื่อมใสศรัทธาในพุทธศาสนาให้มีจำนวนเพิ่มมากขึ้น ซึ่งในขณะนั้นผู้เลื่อมใสศรัทธาในศาสนานี้ได้แพร่กระจายกันอยู่ทั่วทั้งอนุทวีปอินเดีย (Klein 1987 : 179)

ในระยะต่อมาได้ปรากฏเหตุการณ์ที่สำคัญอีกครั้งหนึ่งในรัชสมัยของพระเจ้ากนิษกะ (Kanishka) กษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ในพุทธศาสนาองค์ที่สอง ซึ่งทรงเป็นกษัตริย์ในราชวงศ์กุษาณะ (Kushan) ที่ปกครองประเทศอินเดียเช่นเดียวกัน แต่ช่วงระยะเวลาแห่งการครองราชย์ของพระองค์ยังไม่เป็นที่ยุติ โดยนักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าพระองค์ครองราชย์ในระหว่างราว พ.ศ. 621-687 เนื่องจากว่า พ.ศ. 621 เป็นปีที่มีความเหมาะสมมาก เพราะเป็นปีที่เข้ากันได้เป็นอย่างดีกับลำดับเวลาของการปกครองของราชวงศ์กุษาณะ อีกทั้งยังปรากฏว่าเป็นปีแห่งการเริ่มต้นของการใช้ระบบศักราชที่สำคัญแบบหนึ่งด้วย คือ ศักราช “ศกะ” (Shaka) ตลอดจนเป็นปีที่ตรงกับกับการกระทำสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่สี่ด้วย โดยการกระทำสังคายนาในครั้งนี้เป็นเหตุการณ์ที่สำคัญที่เกิดขึ้นภายหลังการเสด็จดับขันธปรินิพพานของพระพุทธองค์ประมาณ 500 ปี

ซึ่งสามารถที่จะพิจารณาได้ว่าเป็นจุดเปลี่ยนครั้งสำคัญของพุทธศาสนา เนื่องจากพระพุทธองค์เองได้ทรงพยากรณ์ไว้ว่าพระธรรม (Dharma) สามารถที่จะยืนยงอยู่ได้เพียงแค่ห้าศตวรรษเท่านั้น (Craven 1984 : 82) ในรัชสมัยของพระองค์ พระเจ้ากนิษกะได้ทรงอัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุบางส่วนไปยังเมืองเปศวาร์ (Peshawar) แล้วทรงสร้างสถูปองค์หนึ่งขึ้นมาเป็นสถูปที่มีความสูง 168 เมตร พระภิกษุผู้จาริกแสวงบุญชาวจีนที่มีนามว่าเหียนจิง ได้เขียนคำพรรณนาถึงความน่ามหัศจรรย์ของสถูปองค์นี้เอาไว้ในปี พ.ศ. 1173 แต่ปรากฏว่าสถูปองค์นี้ได้ถูกทำลายลงโดยบรรดาผู้ปกครองที่เป็นมุสลิม (Moslem) ในพุทธศตวรรษที่ 16 ทำให้ศาสนสถานแห่งนี้ยังคงเหลืออยู่ในสภาพที่เป็นซากของสถูปองค์หนึ่งเท่านั้น (Klein 1987 : 179)

ในปี พ.ศ. 2451 ก้นจารักษ์ของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเปศวาร์ (Peshawar Museum) ได้ดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีในบริเวณซากของสถูปองค์นี้ ซึ่งตั้งอยู่ที่บริเวณประตูเมืองที่มีชื่อว่ากันจิ (Ganji Gate) ทำให้มีการค้นพบโบราณวัตถุที่ยังอยู่ภายใต้พื้นดินภายในซากของฐานสถูปองค์นี้จำนวนมาก โบราณวัตถุที่สำคัญมาก คือ ผอบที่พระเจ้ากนิษกะทรงสร้างขึ้น ภายในผอบดังกล่าวได้มีการค้นพบภาชนะใบหนึ่งที่ทำด้วยผลึกของหิน (Crystal) ภายในภาชนะใบนี้ได้มีพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธองค์ประดิษฐานอยู่สามองค์ แต่ด้วยเหตุที่พระบรมสารีริกธาตุเหล่านี้มีความสำคัญน้อยสำหรับผู้นับถือศาสนาอิสลามในภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย รัฐบาลอังกฤษจึงได้มอบพระบรมสารีริกธาตุดังกล่าวให้แก่สมาคมพุทธศาสนาของพม่า (Burmese Buddhist Society) (Klein 1987 : 179)

ชาวพม่าได้อัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุดังกล่าวมายังพม่าแล้ว ได้สร้างวัดขึ้นมาแห่งหนึ่งสำหรับการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุเหล่านั้น โดยสร้างขึ้นในบริเวณจุดกึ่งกลางของเส้นทางที่ใช้สำหรับการขึ้นสู่ยอดเขามันดเลย์ (Mandalay Hill) อย่างไรก็ดี นับว่าเป็นที่แปลกประหลาดใจมากที่ได้ปรากฏว่า ถึงแม้ว่าพระบรมสารีริกธาตุเหล่านี้จะได้รับการยืนยันว่าเป็นพระบรมสารีริกธาตุของพระองค์อย่างแท้จริงจากจารึกที่ได้มีการสลักไว้บนผอบที่พระเจ้ากนิษกะทรงสร้างขึ้นดังกล่าวมาก็ตาม แต่พระบรมสารีริกธาตุเหล่านี้ก็ได้รับความเคารพนับถือน้อยในประเทศพม่า เมื่อเปรียบเทียบกับกับพระบรมสารีริกธาตุองค์อื่นๆ รวมทั้งพระทันตธาตุของพระพุทธองค์ที่มีอยู่อย่างมากมายเหลือคณานับที่ได้มีการสร้างสถูปขึ้นสำหรับการประดิษฐานไว้อย่างมากมาย ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นพระบรมสารีริกธาตุที่ได้รับการเคารพนับถืออย่างสูงส่งเป็นอย่างยิ่งทั้งสิ้น (Klein 1987 : 179)

3. พระบรมสารีริกธาตุจากการขุดค้นทางโบราณคดีในประเทศไทย

ในบริเวณเมืองโบราณคูบัว ซึ่งเป็นเมืองโบราณสมัยทวารวดีมีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11-16 และปัจจุบันตั้งอยู่ที่ตำบลคูบัว อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี ได้มีการค้นพบโบราณวัตถุสถานในศิลปะแบบทวารวดีเป็นจำนวนมาก (สมศักดิ์ รัตนกุล 2535 : 10-26)

ในบรรดาโบราณสถานที่สำคัญในเมืองโบราณแห่งนี้ มีสถูปที่สำคัญแห่งหนึ่งรวมอยู่ด้วย คือ สถูปที่เรียกกันโดยทั่วไปว่าสถูปหมายเลข 1 หรือเจดีย์หมายเลข 1 ซึ่งตั้งอยู่ริมหัวคูบัวเชิงหน้าสถานีรถไฟบ้านคูบัว ห่างจากมุมคูเมืองทางด้านทิศเหนือไปทางทิศตะวันตกประมาณ 300 เมตร เนินโบราณสถานแห่งนี้สูงประมาณ 3 เมตร มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้างด้านละ 9 เมตร ได้มีการขุดแต่งในระหว่างวันที่ 21 มิถุนายน ถึงวันที่ 5 กรกฎาคม 2504 (สมศักดิ์ รัตนกุล 2535 : 36)

ภายหลังจากการขุดแต่ง ปรากฏว่าซากของโบราณสถานแห่งนี้เป็นฐานของสถูปที่มีฐานกว้างด้านละ 6 เมตร สูง 1 เมตร มีการข่มุม ช่องซุ้มสี่เหลี่ยมรอบฐานนั้นแบ่งออกเป็น 2 ชั้น ไม่มีการประดับตกแต่งรูปประติมากรรมภายในซุ้มเหล่านี้เลย (สมศักดิ์ รัตนกุล 2535 : 36)

จากการขุดค้นทางโบราณคดีในบริเวณตอนกลางของฐานสถูปองค์นี้ ได้มีการค้นพบผอบเงินใบหนึ่ง ภายในผอบเงินใบนี้มีการบรรจุผอบทองเอาไว้ด้วย ภายในผอบทองได้มีพระบรมสารีริกธาตุจำนวน 5 องค์ประดิษฐานไว้ (สมศักดิ์ รัตนกุล 2535 : 77-78)

4. ผอบประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุจากนราธิวาส

ในแหล่งโบราณคดีวัดพระพุทธหรือแหล่งโบราณคดีวัดใต้ดิน หมู่ที่ 3 ตำบลพร่อน อำเภอดากใบ จังหวัดนราธิวาส ได้มีการค้นพบผอบที่ทำเป็นรูปทรงสถูปสำหรับพระบรมสารีริกธาตุองค์หนึ่ง ซึ่งปรากฏรายงานว่าผอบดังกล่าวได้มีการค้นพบอยู่ภายในกรุที่ตั้งอยู่ภายใต้ส่วนฐานของสถูปองค์หนึ่งซึ่งเป็นสถูปที่ตั้งอยู่ในอุโบสถหลังเก่า โดยตั้งอยู่ทางด้านหลังของพระพุทธรูปที่เป็นพระประธานของอุโบสถแห่งนั้น โดยภายในกรุเป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุแห่งนี้ นอกจากจะมีการค้นพบผอบดังกล่าวแล้วยังมีการค้นพบโบราณวัตถุอื่นๆ อีกหลายอย่าง และในปัจจุบันนี้ผอบดังกล่าวยังคงเก็บรักษาไว้ที่วัดพระพุทธแห่งนี้ (ปรีชา นุ่นสุข 2540 : 361-362)

ผอบดังกล่าวสร้างเป็นทรวดทรงรูปสถูป โดยสร้างเป็นสองชั้น คือ ชั้นนอกสร้างเป็นสถูปเงินและชั้นในสร้างเป็นสถูปทองคำ มีขนาดสูง 13 เซนติเมตร โดยสถูปทองคำเป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ (Piriya Krairiksh 1980 : 71-72)

ผอบที่สร้างขึ้นสำหรับการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุที่สร้างด้วยทรวดทรงสถูป ดังกล่าวนี้นอกจากจะสร้างขึ้นใช้สอยตามคติในการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ ตาม

คติในการบูชาพระบรมสารีริกธาตุอย่างที่เราพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีที่เมืองโบราณ ตักกสิลา ซึ่งค้นพบผอบประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุที่สร้างขึ้นด้วยทรวดทรงสถูปเป็นจำนวนมากแล้ว ยังใช้ประโยชน์ในอีกทางหนึ่งได้ด้วย คือ การใช้ประโยชน์ตามประเพณีปฏิบัติที่ได้มีการสืบทอดกันมา ในการใช้สถูปเหล่านี้เป็นแม่แบบในการถ่ายโอนรูปแบบทางศิลปะของสถาปัตยกรรมของสถูปจากประเทศหนึ่งไปยังอีกประเทศหนึ่ง ดังนั้น ในกรณีของผอบรูปทรงสถูปจากวัด พระพุทธองค์นี้ ในอีกทางหนึ่งจึงอาจจะใช้เป็นต้นแบบในการถ่ายโอนรูปแบบทางศิลปะของสถูปจากประเทศศรีลังกามาเป็นแม่แบบในการสร้างสถูปที่เรียกว่า พระบรมธาตุเจดีย์ นครศรีธรรมราช ก็เป็นไปได้

ผอบรูปทรงสถูปจากวัดพระพุทธองค์นี้ สถูปองค์ในซึ่งทำด้วยทองคำเป็นสถูปที่มีพระบรมสารีริกธาตุประดิษฐานอยู่ จึงนับเป็นตัวอย่างชิ้นพิเศษชิ้นหนึ่งที่ค้นพบในประเทศไทยในขณะนี้ โบราณวัตถุชิ้นนี้คงจะสร้างขึ้นในประเทศศรีลังกา โดยพิจารณาได้จากรูปแบบทางศิลปะซึ่งเป็นรูปทรงทางศิลปะของสถูปที่ปรากฏอยู่โดยทั่วไปในประเทศศรีลังกา โดยสถูปในศิลปะศรีลังกามีคุณลักษณะที่สำคัญเช่นเดียวกันกับที่ปรากฏในสถูปเงินหรือสถูปชั้นนอกองค์นี้ คือ เป็นสถูปที่มีแผนผังของส่วนฐานเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ถัดขึ้นมาจากส่วนฐานมีลวดลายเป็นเส้นรูปทรงกลมหรือลวดบัวซ้อนกันโดยรอบ 3 ชั้น เรียกว่าตรีมาลา (Trimala) ส่วนองค์ระฆังหรือโคมรูปโค้งที่เรียกว่าอัมชะ (Anda) เป็นทรวดทรงรูปฟองน้ำ (Bubble) ที่เรียกว่าหัพพูลาการะ (Bubbulakara) อันเป็นทรวดทรงของส่วนองค์ของรูปแบบหนึ่งในบรรดาทรวดทรง 5 แบบ ที่เป็นที่ยอมรับกันในรูปแบบทางศิลปะของสถาปัตยกรรมสถูปของชาวสิงหล ดังกรณีตัวอย่างที่ยังคงปรากฏอยู่เป็นจำนวนมากในประเทศศรีลังกา เช่น สถูปที่เรียกว่ารังโกตเวหะ (Rankotvehera) และสถูปกิริเวหะ (Kinvehera) ที่เมืองโบราณโปโลนนารูวะ (Polonnaruwa) เมืองหลวงเก่าแห่งที่สองของศรีลังกา ซึ่งรุ่งเรืองอยู่ในระหว่างปี พ.ศ. 1598-1779 เป็นต้น (ปริชา นุ่นสุข 2541 : 163-164) ส่วนสถูปทองคำหรือสถูปชั้นในเป็นสถูปที่สร้างขึ้นในทรวดทรงที่เป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวางในประเทศศรีลังกาเช่นเดียวกัน โดยมีส่วนองค์หรืออัมชะเป็นทรวดทรงรูประฆังหรือที่เรียกว่าฉันทฎาการะ (Ghaniakara) โดยมีตัวอย่างอยู่เป็นจำนวนมากในศรีลังกาเช่นเดียวกัน เช่น สถูปที่เรียกว่า สถูปภูปาราม (Thuparama) ในเมืองโบราณอนูราชปุระเมืองหลวงแห่งแรกของศรีลังกา เป็นต้น (ปริชา นุ่นสุข 2541 : 79-81) ในสถูปเงินหรือสถูปชั้นนอกเหนือส่วนองค์ของสถูปขึ้นไปมีหรรมิกา (Harmika) เป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส อันเป็นรูปแบบทางศิลปะของศรีลังกาเช่นกัน โดยในศรีลังกาเรียกส่วนดังกล่าวของสถูปว่าเป็นที่สถิตของเทวดาหรือเทวดาโกตุวะ (Davatakotuwa) แต่ในประเทศไทยมักจะเรียกว่าบัลลังก์ เหนือขึ้นไปเป็นส่วนของยอดสถูปซึ่งมีลักษณะเป็นยอดสูงมีส่วนทรงกลมซ้อนกันขึ้นไปเป็นชั้น ๆ โดยลดหลั่นกันขึ้นไป ในประเทศไทยมักจะเรียกว่า

ปล้องโจน อันเป็นรูปแบบทางศิลปะที่สืบสมุฏฐานมาจากส่วนของสถูปที่เรียกว่าเสา และฉัตร ซึ่งเป็นส่วนที่เคยสวมอยู่บนรูปแบบทางศิลปะของสถูปที่มีอายุเก่าแก่กว่าสถูปที่กล่าวมานี้

จากที่กล่าวมานี้สามารถที่จะสรุปได้ว่า ผอบที่สร้างขึ้นเป็นรูปสถูปเพื่อการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุที่ประดิษฐานไว้ภายในจุดศูนย์กลางของสถูปที่ได้มีการค้นพบที่วัดพระพุทธรังษี เป็นโบราณวัตถุที่สำคัญที่สะท้อนให้เห็นคติในการบูชาพระบรมธาตุเจดีย์ในคาบสมุทรมหานครของประเทศไทย และการเผยแพร่เข้ามาจากศรีลังกาของต้นแบบของพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 16-18 ได้เป็นอย่างดี

5. คติการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุภายในสถูป

จากการขุดค้นทางโบราณคดีที่แหล่งโบราณคดีสถูปธรรมราชาในเมืองดักกิลี ทางภาคตะวันตกเฉียงเหนือของประเทศอินเดียไม่ได้มีการค้นพบพระบรมสารีริกธาตุของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่ผู้ขุดค้นทางโบราณคดีได้รายงานไว้ว่า ได้มีการค้นพบหลุมลึกแห่งหนึ่งที่มีความขาวมาก โดยหลุมนี้พุ่งเป็นแนวตรงตัดผ่านใจกลางขององค์สถูป อันเป็นประจักษ์พยานที่ชี้ให้เห็นว่าเป็นการกระทำของผู้คนหาสมบัติโบราณหรือนักสำรวจในอดีต โดยคนเหล่านั้นจะต้องกระทำเช่นนั้น เพื่อการเข้าไปสู่ที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุที่ฝังอยู่ตรงใจกลางของสถูป แต่ขณะนี้ไม่สามารถที่จะทราบได้ว่าผู้ค้นหาสมบัติโบราณเหล่านั้นเป็นใคร แต่สามารถที่จะสันนิษฐานได้ว่าผู้ค้นหาสมบัติโบราณได้ประสบความสำเร็จในการค้นหาพระบรมสารีริกธาตุดังกล่าว เนื่องจากได้ปรากฏข้อเท็จจริงว่าการขุดของผู้ค้นหาสมบัติโบราณดังกล่าวได้หยุดลงด้วยระยะเพียงสั้นๆ คือ ได้หยุดลงในจุดที่อยู่เหนือส่วนขอบของฐานของสถูปเพียงเล็กน้อย อันเป็นจุดที่ผู้ค้นหาดังกล่าวได้ค้นพบกรุหรือห้องที่ใช้สำหรับการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ อย่างไรก็ตาม ผู้ขุดค้นทางโบราณคดีได้ตรวจสอบอย่างละเอียด โดยการขุดค้นผ่านส่วนฐานที่ยังไม่ถูกขุดรบกวนเข้าไปสู่ใจกลางของสถูป โดยขุดค้นให้ลึกลงไปสู่ชั้นดินที่ไม่เคยมีผู้ใดแตะต้องทางด้านล่าง โดยขุดค้นให้ลึกลงไปกว่าที่ผู้ค้นหาสมบัติโบราณขุดไว้แล้วนั้นถึง 25 ฟุต จากการขุดค้นทางโบราณคดีดังกล่าวนี้ ซึ่งได้มีการตรวจสอบอย่างละเอียดแต่ก็ไม่ได้มีการค้นพบสิ่งใด จึงสันนิษฐานว่าผู้ค้นหาสมบัติโบราณได้นำพระบรมสารีริกธาตุออกไปจากสถูปองค์นี้มาก่อนหน้านี้แล้ว (Marshall 1951 : 238)

แต่ในส่วนของการขุดค้นทางโบราณคดีที่สถูปขนาดเล็กที่สร้างขึ้นล้อมรอบสถูปธรรมราชาหลายองค์ ได้มีการค้นพบพระบรมสารีริกธาตุประดิษฐานอยู่ภายใน อย่างในกรณีของสถูปหมายเลข อาร์. 4 (R4) ได้มีการค้นพบผอบบรรจุพระบรมสารีริกธาตุอยู่ในระดับที่ลึกลงไปจาก ผิวดินประมาณ 5 ฟุต โดยผอบดังกล่าวทำด้วยหินชีสต์ (Schist) สีเทา มีขนาดสูง 3 นิ้ว มีการสร้างขึ้นโดยการกลึง ภายในผอบใบนี้มีกระบอกที่ทำด้วยทองคำชิ้นหนึ่งเป็นกระบอกขนาดเล็ก มีขนาดสูง 0.81 นิ้ว ภายในกระบอกมีพระบรมสารีริกธาตุในลักษณะที่เป็นเม็ดดำอันอัฐิ

ประดิษฐานอยู่เพียงเล็กน้อย รวมทั้งชิ้นส่วนของหินคาร์เนเลียน (Carnelian) ชิ้นหนึ่งที่ด้านข้างของผอบใบนี้มีเหรียญกษาปณ์ทำด้วยทองแดงวางอยู่ 1 เหรียญ เป็นเหรียญรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสของพระเจ้าอาเซสที่ 1 ซึ่งเป็นเหรียญกษาปณ์ในรูปแบบที่ค้นพบได้ยากแบบหนึ่ง คือ แบบที่เรียกว่า “พระเจ้าแผ่นดินบนอูฐและจามรี (Marshall 1951 : 238) ในขณะที่เดียวกันสถูปหมายเลข เอส.8 (S8) จากการขุดค้นทางโบราณคดีได้มีการค้นพบกรุสำหรับประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุทำด้วยแท่งหินกัณฐะรูปสี่เหลี่ยม มีขนาดกว้าง 9.5x8.75 นิ้ว และลึก 11 นิ้ว ค้นพบในระดับความลึก 6 ฟุต จากส่วนสูงสุดที่หลงเหลืออยู่ของสถูป ภายในกรุดังกล่าวได้มีการค้นพบเหรียญกษาปณ์ 4 เหรียญ เป็นเหรียญกษาปณ์ทำด้วยทองแดงของมาวส์และอาเซสที่ 1 รวมทั้งผอบใบหนึ่งที่ทำด้วยหินซิสต์สีเทา ทำด้วยการกลึงอย่างดี ภายในผอบมีหลายอย่างบรรจุอยู่ คือ

1. ผอบขนาดเล็กทำด้วยทองคำ ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 0.62 นิ้ว
2. เข็มกลัดทำด้วยทองคำ 3 ชิ้น ชิ้นแรกมีกะเปาะรูปเพชร คือ กล้ายรูปแปดเหลี่ยม ล้อมรอบด้วยแถวของลูกประคำคู่หนึ่ง มีการฝังไว้ด้วยหินสีน้ำเงิน มีความยาว 1.62 นิ้ว ชิ้นที่สองมีกะเปาะรูปเพชร มีรูปแบบราบเรียบ มีความยาว 1.43 นิ้ว และชิ้นที่สามมีกะเปาะรูปใบไม้ มีรูปแบบราบเรียบ มีความยาว 1.25 นิ้ว
3. ลูกปัดขนาดเล็กจำนวน 6 ลูก เป็นลูกปัดที่ทำด้วยทับทิม (Ruby) โกเมน (Garnet) อะเมทิสต์ (Amethyst) และผลึกของหิน (Rock Crystal) ลูกปัดเหล่านี้มีอยู่ห้าลูกที่มีการเจาะเรียบร้อย แต่อีกลูกหนึ่งไม่ได้มีการเจาะ
4. พระบรมสารีริกธาตุประดิษฐานอยู่ในผอบที่ทำด้วยทองคำ เป็นพระบรมสารีริกธาตุที่มีขนาดเล็กองค์หนึ่ง ภายในผอบนี้ยังมีสิ่งอื่นๆ อยู่ด้วย คือ ลูกปัดขนาดเล็กทำด้วยกระดูก 5 ลูก ลูกปัดรูปทรงกลมทำด้วยทับทิม 1 ลูก ใบไม้ขนาดเล็กที่ทำด้วยเงิน 3 ชิ้น หินปะการัง (Coral) 1 ชิ้น และเศษชิ้นส่วนของหิน 1 ชิ้น ผอบของพระบรมสารีริกธาตุดังกล่าวนี้ พร้อมด้วยสิ่งต่างๆ ที่มีการค้นพบร่วมกัน รัฐบาลอินเดียได้มอบให้แก่พุทธศาสนิกชนชาวลังกาในปี พ.ศ.2460 โดยพุทธศาสนิกชนเหล่านั้นได้อัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุดังกล่าวไปประดิษฐานไว้ที่วัดพระเขี้ยวแก้ว (Temple of the Tooth) ที่เมืองแคนดี้ (Kandy) ในประเทศศรีลังกา (Marshall 1951 : 242)

ในการขุดค้นทางโบราณคดีที่สถูปหมายเลข เอส.9 (S9) ในบริเวณจุดศูนย์กลางของฐานของสถูป ได้มีการค้นพบกรุสำหรับการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุเป็นกรูรูปทรงกลมมีเส้นผ่าศูนย์กลางยาว 1 ฟุต 1 นิ้ว มีความลึก 1 ฟุต 4 นิ้ว ทางด้านบนมีแท่งหินกรวดมน (Conglomerate) ขนาดใหญ่วางทับเอาไว้ แท่งหินมีขนาด 2 ฟุต 7 นิ้ว x 2 ฟุต 6 นิ้ว x 6 ฟุต 5 นิ้ว ผอบสำหรับการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุที่บรรจุอยู่ในกรูดังกล่าว เป็นผอบที่มีลักษณะ

พิเศษ เนื่องจากเป็นผอบที่ทำด้วยงาช้าง ผอบใบนี้มีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 4 นิ้ว โดยได้รับการทำขึ้นด้วยวิธีเดียวกันกับกรณีของผอบที่ทำด้วยหิน คือ ได้รับการกลึง แต่มีความแตกต่างกันกับผอบที่ทำจากหินบางประการตรงที่ว่าวงกลมที่ซ้อนกันอยู่หลายวงที่ส่วนของฝาและฐานหรือก้นของผอบได้รับการประดับตกแต่งด้วยประติมากรรมนูน แทนที่จะเป็นการทำด้วยลวดลายขูดขีด (Marshall 1951 : 242) ภายในผอบดังกล่าวมีผอบรูปทรงกลมอีกใบหนึ่งบรรจุอยู่ เป็นผอบขนาดเล็กที่ทำด้วยงาช้าง ด้านนอกประดับตกแต่งในแนวราบด้วยแถบ 11 แถบ บริเวณด้านข้างของผอบใบนี้มีสิ่งของต่างๆ วางอยู่หลายอย่าง คือ (Marshall 1951 : 242)

1. ชิ้นส่วนของเงิน 7 ชิ้น ทำเป็นทรวดทรงคล้ายชามอ่าง แต่ละชิ้นมีเส้นผ่าศูนย์กลางใกล้เคียงกัน คือ ตั้งแต่ 0.5 – 0.87 นิ้ว
2. ชิ้นส่วนของทองคำ 2 ชิ้น มีขนาดเล็กกลมมา อยู่ในสภาพชำรุด
3. เศษของลวดทำด้วยทองคำ มีรอยบิด
4. ชิ้นส่วนของหินปะการัง 2 ชิ้น
5. ลูกปัดทำด้วยทองคำ 1 ลูก มีทรวดทรงรูปทรงกลม มีขนาดเล็ก มีเส้นผ่าศูนย์กลาง 0.18 นิ้ว, ลูกปัดทำด้วยโกเมน 2 ลูก มีรูปทรงกลม ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 0.21 นิ้วและ 0.15 นิ้ว, ไข่มุก 3 เม็ด, ลูกปัดทำด้วยแก้ว 3 ลูก มีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางตั้งแต่ 0.1 – 0.2 นิ้ว ลูกปัดทำด้วยแร่ไพไรต์ (Pyrite) 2 ลูก ทำเป็นรูปลูกบาศก์ มีเส้นผ่าศูนย์กลาง 0.18 นิ้ว และ 0.15 นิ้ว
6. เศษชิ้นส่วนของภาชนะทำด้วยแก้วและเศษหินปูน

ส่วนสถาปัตยกรรมเลข บี.6 (B6) จากการขุดค้นทางโบราณคดีได้มีการค้นพบกรุสำหรับการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ ตั้งอยู่ในระดับความลึกที่ลึกลงไปจากส่วนเหนือสุดของสถาปัตยกรรมเลข บี.6 (B6) กรุแห่งนี้มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสทำขึ้นอย่างง่ายๆ ผนังแต่ละด้านสร้างขึ้นด้วยแท่งหินขนาดเล็ก ทางด้านบนปิดทับไว้ด้วยแท่งหินรูปสี่เหลี่ยมที่ทำด้วยหินปูน ภายในกรุนี้มีผอบรูปทรงคล้ายแจกันบรรจุอยู่ใบหนึ่ง เป็นผอบที่ทำด้วยหินสีเขียวสีกา อีกใบหนึ่งเป็นผอบที่ทำด้วยหินปูนสีเทา โดยทำขึ้นในทรวดทรงของสถาปัตยกรรมเลข บี.6 (B6) ผอบใบแรกสูง 4 นิ้ว ทำขึ้นโดยวิธีการกลึง มีการประดับตกแต่งด้วยการขูดขีดเป็นลายเส้นรูปวงกลมหลายวงโดยรอบส่วน ลำตัวและฝา ส่วนบนของฝาทำที่จับไว้ด้วยแท่งหนึ่ง (Marshall 1951 : 242)

ภายในผอบใบนี้มีผอบใบเล็กอีกใบหนึ่งบรรจุอยู่ เป็นผอบที่ทำด้วยสำริดที่มีอัตราส่วนผสมของเงินสูง มีขนาดสูง 1.37 นิ้ว มีทรวดทรงเป็นรูปสถาปัตยกรรมเลข บี.6 (B6) ด้านบนมีฉัตรสวมอยู่ภายในผอบมีพระบรมสารีริกธาตุประดิษฐานอยู่ โดยมีลักษณะเป็นชิ้นส่วนของอิฐและเต้าถ่าน อิฐนี้ถูกเผาจนเกือบจะกลายเป็นปูนขาว นอกจากนี้ยังมีลูกปัดที่ทำด้วยวัสดุต่างๆ อีกหลายชนิด คือ ทองคำ อะเกต (Agate) ไข่มุก และกระดูก โดยมีรายละเอียดดังนี้ คือ ลูกปัดทำด้วยทองคำ 7 ลูก มีรูป

ทรงเป็นรูปทรงกลม ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางตั้งแต่ 0.02 – 0.1 นิ้ว, ลูกปัดทำด้วยไข่มุก 3 ลูก มีขนาดเล็ก, ลูกปัดทำด้วยอะเกต 1 ลูก เป็นอะเกตที่มีแถบหลายแถบ มีทรวดทรงเป็นรูปถังเบียร์ มีขนาดยาว 0.2 นิ้ว, ลูกปัดทำด้วยหินปะการัง 2 ลูก ทำเป็นรูปทรงกลม มีขนาดยาว 0.1 นิ้ว, ลูกปัดทำด้วยแก้ว 2 ลูก ทำเป็นรูปทรงกลม มีขนาดเล็ก ความยาว 0.05 นิ้ว และชิ้นส่วนของแผ่นทองคำชิ้นหนึ่ง มีขนาดเล็ก ขนาดยาว 0.3 นิ้ว ส่วนผอบใบที่สอง ซึ่งเป็นผอบที่ทำด้วยหินปูนนั้น เป็นผอบที่มีขนาดสูง 3.5 นิ้ว ทางด้านล่างมีช่องเล็กๆช่องหนึ่ง ภายในผอบใบนี้มีสิ่งของต่างๆ บรรจุอยู่เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะลูกปัดที่ทำด้วยวัสดุต่างๆ ที่หลายหลากมากแบบ ตลอดจนรัตนชาติและแผ่นทองคำ โดยมีรายละเอียดดังนี้ คือ (Marshall 1951 : 242-243)

1. ลูกปัดทำด้วยหินอะเกตที่มีแถบ 10 ลูก
2. ลูกปัดทำด้วยหินอะมิทิสต์ 2 ลูก
3. ลูกปัดทำด้วยนิล (Beryl) 1 ลูก
4. ลูกปัดทำด้วยหินคาร์เนเลียน 12 ลูก
5. ลูกปัดทำด้วยโกเมน 56 ลูก ในจำนวนนี้มีลูกปัดที่มีรูปแบบพิเศษเป็นจำนวนมาก เช่น รูปสิงห์ รูปนก รูปเต่า และรูปไคร้รตนะ เป็นต้น
6. ลูกปัดทำด้วยไพฑูรย์ (Lapis-lazuli) 7 ลูก
7. ลูกปัดทำด้วยควอartz (Quartz, or Crystal) 7 ลูก
8. ลูกปัดทำด้วยควอartzสีเหลือง 1 ลูก
9. ลูกปัดทำด้วยควอartzเคลือบ (Glazed Quartz) 1 ลูก
10. ลูกปัดทำด้วยไฟโรท์ 19 ลูก
11. ลูกปัดทำด้วยหินปะการัง 41 ลูก
12. ไข่มุก 57 ลูก
13. ลูกปัดทำด้วยไข่มุก 5 ลูก
14. เปลือกหอยทำเป็นลูกปัดและรูปแบบอื่นๆ รวม 5 ชิ้น
15. แก้วทำเป็นลูกปัดและโบราณวัตถุประเภทอื่นๆ โดยที่ทำเป็นลูกปัดมีจำนวนมาก เช่น ลูกปัดทรงกลมสีดำ 160 ลูก ทรงแผ่นกลมแบนสีแดง 106 ลูก และทรงแผ่นกลมแบนสีขาว 148 ลูก เป็นต้น

นอกจากที่กล่าวมา จากการขุดค้นทางโบราณคดีในสังฆารามอันเป็นที่ตั้งของสถูปธรรมราชาที่กล่าวนี้ ได้มีการค้นพบกรุและผอบที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุอีกเป็นจำนวนมาก เพราะภายในสังฆารามแห่งนี้นอกจากจะเป็นที่ประดิษฐานสถูปธรรมราชาและสถูปบริวารที่ล้อมอยู่โดยรอบดังกล่าวแล้ว ยังมีการค้นพบสถูปที่ตั้งอยู่ในบริเวณอื่นๆ ของสังฆาราม

แห่งนี้ก็เป็นจำนวนมากและภายในสถูปเหล่านั้นได้ปรากฏคติการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุไว้ภายในกรุและหอบที่ตรงใจกลางของสถูปที่ร่วมสมัยกันนี้เช่นเดียวกัน

6. คติการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุภายในสถูปในประเทศอินเดีย

พระพุทธประวัติได้สะท้อนให้เห็นว่า ภายหลังจากที่ได้มีการถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระที่นครกุสินาราแล้ว ได้มีการจัดแบ่งพระบรมสารีริกธาตุเพื่อนำไปสักการบูชาในนครต่าง ๆ โดยการสร้างสถูปขึ้นขึ้นสำหรับการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุนั้นไว้ภายใน (Robinson and Johnson 1982 : 61-64) ในครั้งนั้นเอกสารโบราณประเภทหนังสือใบลาน (สมุดข่อย, สมุดไทย) ซึ่งเป็นตำนานประวัติศาสตร์ที่สำคัญที่มีชื่อว่า “พระนิพนธ์ไตรปิฎก” ที่ค้นพบในประเทศไทย และเป็นเอกสารสำคัญเรื่องหนึ่งที่มีความเกี่ยวข้องกับพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชที่ประดิษฐานอยู่ในบริเวณ “หาดทรายแก้ว” ซึ่งปัจจุบันตั้งอยู่ในวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร ภายในเขตเมืองโบราณนครศรีธรรมราช อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ได้แสดงให้เห็นคติในการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุภายในสถูปของพระเจ้าอชาตศัตรูแห่งนครราชคฤห์ในประเทศอินเดียอย่างชัดเจน โดยเอกสารโบราณเรื่องนี้ได้พรรณนาให้เห็นว่าเมื่อพระเจ้าอชาตศัตรูทรงได้รับพระบรมสารีริกธาตุมาจากกษัตริย์แห่งนครกุสินาราแล้ว ได้ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุไว้ภายในโกศหรือหอบทอง ทรงกระทำการสมโภชแล้วอัญเชิญโดยการแห่แหนไปยังนครราชคฤห์เมื่ออัญเชิญมาถึงนครราชคฤห์ก็จัดงานสมโภชและกระทำสักการะเป็นงานใหญ่ พระอินทร์ก็ทรงเลือกที่ภูมิชัยสำหรับการสร้างสถูป โดยการขุดหลุมเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสกว้างด้านละ 15 ศอก ลึก 6 วา 7 ศอก ตรงกลางเป็นรูปมณี มีเทวคารายรอบ ประดิษฐานหอบที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุไว้ภายในบนหลังมณีนักรายรอบด้วยดวงประทีป ดอกไม้ ดอกไม้ทอง มีการปั้นประติมากรรมต่างๆ ทั้งรูปเทวดา คน ยักษ์ และสัตว์ให้เฝ้าพระบรมสารีริกธาตุ โดยแบ่งออกเป็นชั้นจำนวน 7 ชั้น แล้วพระเพสณุภรรยาก็ชุบชีวิตให้รูปปั้นเหล่านั้นมีชีวิตขึ้นมาจริงๆ ที่เรียกว่าภพยนตร์กำแพงทั้ง 7 ชั้นนั้น แต่ละชั้นทำด้วยวัสดุที่ต่างกันโดยเรียงจากชั้นในสุดมาสู่นอกสุด ดังนี้ คือ กำแพงทอง กำแพงนาก กำแพงเงิน กำแพงทองแดง กำแพงปูนเพชร และกำแพงเหล็ก พระอินทร์ทรงตั้งอธิษฐานว่าขอให้ดวงประทีปอย่าดับดอกไม้อย่าได้โรยรา พระเจ้าอชาตศัตรูทรงเขียนจารึกไว้บนท่อนแก้วถึงผู้ที่พบพระบรมสารีริกธาตุนั้นในอนาคตว่า หากพบแล้วขอให้ทำนุบำรุงขึ้นมาใหม่ นอกจากนี้ยังจารึกไว้บนแผ่นทองแล้วนำแผ่นทองนั้นบรรจุหอบโดยรองไว้ภายในพระบรมสารีริกธาตุ โดยความในจารึกว่ามีพุทธทำนายว่าในปี พ.ศ. 224 จะมีจุลจักรพรรดิมาพบพระบรมสารีริกธาตุพระองค์ทรงมีบุญญาธิการและพระบารมีมากมาย โดยจะทรงแจกพระบรมสารีริกธาตุให้แก่เมืองต่างๆทุกเมือง เพื่อให้สรรพสัตว์ทั้งหลายได้กระทำสักการบูชาและจะทรงเป็นผู้กอบกู้

อินทปดย์บุรีให้กลับกลายเป็นเมืองแห่งพระบรมสารีริกธาตุของ พระพุทธองค์อีกครั้งหนึ่ง (วิทยาลัย
ครุносครศรีธรรมราช 2528 : 227-284)

เอกสารโบราณดังกล่าวได้กล่าวต่อไปว่า ในปี พ.ศ. 224 ในนครอินทปดย์พระเจ้าอโศก
มหาราชแห่งอินเดีย ซึ่งในเอกสารนี้เรียกว่าพระยาโสกราชหรือท้าวธรรมโสกราชก็ทรงปรารณา
จะแจกพระบรมสารีริกธาตุตามพุทธทำนาย จึงได้สืบหาสถานที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ
จากผู้รู้จนทรงทราบสถานที่ที่แน่ชัด แต่ขณะที่ขุดลงไปถึงที่ภาพนตร์ภาพนตร์ได้ตัดศีรษะของ
ผู้ขุดจนหมดสิ้นจนพระอินทร์ต้องรับสั่งให้พระเพสณุกรลงมาช่วยแก้ภาพนตร์ เพื่อให้พระเจ้า
อโศกมหาราชสามารถที่จะแจกพระบรมสารีริกธาตุนั้นได้ ด้วยเหตุที่พระเพสณุกรได้เป็นผู้ผูก
ภาพนตร์เหล่านั้นจึงสามารถแก้ได้และการขุดก็ลุล่วงไปด้วยดี ได้พบสถานที่ประดิษฐาน
พระบรมธาตุที่ประดิษฐานภายในผอบทองจากหลังม้าภายในหลุมนั้นจึงทรงอัญเชิญขึ้นไป ขณะที่
สิ่งที่เป็นเครื่องสักการบูชายังติดทุกอย่าง ทั้งประทีปดอกไม้ และดอกจำปา ซึ่งทำเป็นดอกไม้ทอง
ที่มีกิ่งก้านสวยงาม พระเจ้าอโศกมหาราชทรงแจกพระบรมสารีริกธาตุไปให้นครต่างๆ จำนวน
84,000 แห่ง โดยให้นครเหล่านั้นสร้างสถูปขึ้นประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ (วิทยาลัยครุ
นคศรีธรรมราช 2528 : 227-284) ในขณะเดียวกันจากการขุดค้นทางโบราณคดีในบริเวณแหล่ง
โบราณคดีที่เป็นสถูปเป็นจำนวนมากในบริเวณเมืองโบราณดักกสิลา โดยเฉพาะสถูปในช่วงระยะ
เวลาเดียวกันนี้ คือ สร้างขึ้นในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 3 เป็นต้นมา จนถึงราวพุทธศตวรรษ
ที่ 7 ได้มีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีที่สะท้อนให้เห็นคติในการประดิษฐานพระบรม
สารีริกธาตุที่สอดคล้องกันกับที่ปรากฏในเอกสารโบราณดังกล่าวนี้ทุกประการดังจะกล่าวเพียง
บางองค์ดังนี้ คือ

องค์แรกสถูปจากสิริกัปซึ่งตั้งอยู่ทางด้านหน้าของศาสนสถานหมายเลข 1 จี. (I G)
ซึ่งในบริเวณตรงจุดศูนย์กลางของส่วนฐานของสถูปในระดับความลึกประมาณ 4 ฟุต จากระดับ
ส่วนสูงสุดของฐานได้มีการค้นพบกรุหรือห้องเล็กๆ แห่งหนึ่ง ทำให้เป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสขนาด
กว้างด้านละ 9 นิ้ว มีความลึก 7 นิ้ว สร้างขึ้นด้วยหินกัณฐะรูปลูกบาศก์ ปิดด้านบนไว้ด้วยแผ่นหิน
ปูนที่มีการพอกจนขรุขระ ภายในกรุดังกล่าวนี้มีผอบบรรจุอยู่ใบหนึ่งเป็นผอบที่ทำด้วยหินชีสต์
สีเทา มีการประดับตกแต่งด้วยกลีบดอกไม้บนส่วนลำตัวและส่วนฝาของผอบ ภายในผอบนี้มีสิ่ง
ต่างๆ บรรจุอยู่หลายอย่าง คือ อย่างแรก ได้แก่ ผอบขนาดเล็กใบหนึ่งทำด้วยทองคำ ทำขึ้นอย่าง
เรียบง่าย ไม่มีลวดลายใดๆ มีขนาดสูง 0.87 นิ้ว ภายในผอบมีพระบรมสารีริกธาตุบรรจุอยู่ โดย
พระบรมสารีริกธาตุนั้นมีเพียงเล็กน้อยและมีลักษณะเป็นพระบรมอัฐิที่ถูกเผาจนกลายเป็นเถ้าถ่าน
อย่างที่สอง ได้แก่ แหวนเล็กๆ ทำด้วยทองคำโดยทำเป็นเส้นลวดทรงกลม ขนาดด้านตัดขวาง
0.37 นิ้ว ส่วนปลายสุดพันกัน อย่างที่สาม ได้แก่ จี้ทำด้วยหินคาร์เนเลียน โดยทำเป็นรูปแกะตัวผู้

ความยาว 0.68 นิ้ว อย่างที่สี่ ได้แก่ ลูกปัดทำด้วยหินอะเกต โดยทำเป็นรูปถังเบียร์ (Barrel) ขนาดด้านตัดขวาง 0.31 นิ้ว อย่างที่ห้า ได้แก่ ลูกปัดทำด้วยหินคาร์เนเลียน โดยทำเป็นรูปแว่น (Lenticular) ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 0.25 นิ้ว อย่างที่หก ได้แก่ แผ่นทองคำจำนวน 2 แผ่น อย่างที่เจ็ด ได้แก่ เหรียญกษาปณ์ทำด้วยทองแดงของจักรพรรดิอาเซส จำนวน 8 เหรียญ ผอบใบนี้สังเกตได้ว่าที่ส่วนก้นค่อนข้างจะพิจารณาได้ว่าเป็นการเขียนไว้อย่างหยาบๆ เป็นภาพของไก่ตัวหนึ่งสำหรับกลีบดอกไม้ที่ได้มีการสลักไว้ที่ส่วนฝาของผอบนั้น โดยทั่วไปแล้วมักจะได้รับการพรรณนาว่าเป็นกลีบของดอกบัว โดยลวดลายในลักษณะนี้ได้เคยมีการค้นพบเช่นเดียวกันบนภาชนะประเภทชามอ่างบางแบบ รวมทั้งผอบในรูปทรงและการประดับตกแต่งด้วยลวดลายที่คล้ายคลึงกันนี้อีกใบหนึ่ง ได้เคยมีการค้นพบในซากของพระมหาสถูปธรรมราชา (Marshall 1951 : 167)

องค์ที่สอง สถูปหมายเลข เอ็น.7 (N7) ในบริเวณสังฆารามที่ประดิษฐานพระมหาสถูปธรรมราชาในเมืองโบราณดักกสิลา ซึ่งในบริเวณตรงจุดศูนย์กลางของส่วนฐานของสถูป ได้มีการค้นพบกรุหรือห้องประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุแห่งหนึ่ง โดยสร้างขึ้นด้วยแท่งหินกัญชूरูปลูกบาศก์ สร้างเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสมีขนาดกว้างด้านละ 7 นิ้ว ความลึก 1 ฟุต 11 นิ้ว ภายในกรูนี้มีหลายอย่างบรรจุอยู่ คือ อย่างแรก ได้แก่ สิ่งสลักด้วยผลึกของหิน (Crystal) ขนาดสูง 1.25 นิ้ว อย่างที่สอง ได้แก่ เหรียญกษาปณ์ทำด้วยทองแดงเหรียญหนึ่งของจักรพรรดิอาเซสที่ 1 วางอยู่ภายในสิ่งห่อที่กล่าวมา อย่างที่สาม ได้แก่ ผอบใบหนึ่งทำด้วยหินซิสต์สีเทาของคันธาระ มีขนาดสูง 3.19 นิ้ว ภายนอกประดับตกแต่งด้วยลวดลายตามประเพณีนิยมในรูปใบบัว ภายในผอบใบนี้มีผอบใบเล็กอีกใบหนึ่งบรรจุอยู่ เป็นผอบที่ทำด้วยสำริดที่มีส่วนผสมของเงินในอัตราส่วนที่สูง ภายในผอบใบนี้มีพระบรมสารีริกธาตุประดิษฐานอยู่จำนวนหนึ่ง รวมทั้งยังมีสิ่งของอื่นๆ บรรจุรวมอยู่ด้วย คือ ไข่มุก ขนาดเล็กสองลูกและลูกปัดที่ทำด้วยแก้วผสมตะกั่วสีน้ำเงินสดใสลูกหนึ่ง (Marshall 1951 : 245)

องค์ที่สาม สถูปหมายเลข ที.1 (T1) ในบริเวณสังฆารามที่ประดิษฐานพระมหาสถูปธรรมราชาในเมืองโบราณดักกสิลา สถูปองค์นี้ได้รับการสร้างซ้อนทับด้วยสถูปในระยะหลังอีกองค์หนึ่ง คือ สถูปหมายเลข ที.12 (T12) ในบริเวณจุดศูนย์กลางของส่วนฐานของสถูปหมายเลข ที.1 ได้มีการค้นพบกรุหรือห้องสำหรับการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุแห่งหนึ่งภายในกรูนั้น ได้มีการค้นพบผอบสำหรับประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุใบหนึ่ง เป็นผอบที่ทำด้วยหินซิสต์สีเทา ขนาดสูง 2.75 นิ้ว ภายนอกผอบมีการแกะสลักเป็นลวดลายรูปใบบัว โดยรูปแบบและลวดลายที่แกะสลักเหมือนกันกับผอบที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุที่ได้มีการค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีและได้รับการกำหนดให้มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 6 หลายใบ โดยเฉพาะที่ค้นพบ

ภายในสถูปที่สร้างขึ้นในสมัยศตวรรษที่ 1 ในบริเวณ จี. (G) ในเมืองสิริกัปป และที่ค้นพบจากสถูปหมายเลข เอ็น.7 (N7) ที่สังฆารามที่ประดิษฐานพระมหาสถูปธรรมราชาภิเษกแห่งนี้ ภายในผอบใบนี้มีการค้นพบผอบอีกใบหนึ่งเป็นผอบที่มีขนาดเล็กทำด้วยเงิน ภายในผอบเงินใบนี้ได้มีการค้นพบผอบอีกใบหนึ่งบรรจุอยู่เป็นผอบที่ทำด้วยทองคำมีขนาดเล็ก ภายในผอบทองคำมีพระบรมสารีริกธาตุประดิษฐานอยู่องค์หนึ่งภายในผอบที่ทำด้วยหินใบนี้ นอกจากจะมีการค้นพบผอบเงินและผอบทองคำแล้วยังมีการค้นพบโบราณวัตถุอื่นๆอีกหลายอย่าง คือ อย่างแรก ได้แก่ เหรียญกษาปณ์ทำด้วยทองคำของจักรพรรดิทิพพิเสสที่ 1 (Kadphises I) หนึ่งเหรียญ อย่างที่สอง ได้แก่ ดอกไม้ทอง จำนวน 4 ดอก อย่างที่สาม ได้แก่ ชิ้นส่วนของแผ่นทองคำบางๆ จำนวน 3 แผ่น อย่างที่สี่ ได้แก่ ลูกปัดหลายรูปแบบและหลายขนาด คือ ลูกปัดทำด้วยทองคำเป็นรูปกลมขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 0.3 นิ้ว จำนวน 3 ลูก, ไข่มุกขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 0.25 – 0.05 นิ้ว จำนวน 6 ลูก ลูกปัดทำด้วยโกเมน (Garnet) เป็นรูปทรงกลมขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 0.22 นิ้ว ลูกหนึ่งและเป็นรูปแบนข้างหนึ่งและนูนข้างหนึ่ง ลักษณะคล้ายดาขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 0.4 นิ้ว ลูกหนึ่ง ลูกปัดทำด้วยหินอะเกตเป็นรูปถังเบียร์ ขนาดยาวสองลูก ยาว 0.3 นิ้ว และ 0.45 นิ้ว ตามลำดับ, ลูกปัดทำด้วยหินคาร์เนเลียนรูปทรงคล้ายหมุด (Toggle) ขนาดยาว 0.35 นิ้วหนึ่งลูก, ลูกปัดทำด้วยมาลาไคต์ (Malacite) เป็นรูปทรงกลมขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 0.2 นิ้วลูกหนึ่ง, ลูกปัดทำด้วยหินปะการังเป็นรูปทรงกระบอกยาวสองลูก ยาว 0.17 นิ้ว และ 0.2 นิ้ว ตามลำดับ ลูกปัดทำด้วยไพฑูรย์ (Lapis-Lazuli) ที่เผาไฟแล้วเป็นรูปหัวใจ ขนาดยาว 0.3 นิ้ว ลูกหนึ่ง, ลูกปัดทำด้วยผลึกของควอartzเป็นรูปทรงถังเบียร์ ขนาดยาว 0.7 นิ้วลูกหนึ่ง, ลูกปัดทำด้วยแก้วเป็นรูปทรงถังเบียร์สองลูกขนาดยาว 0.15 นิ้ว และ 0.25 นิ้ว ตามลำดับ, ลูกปัดยังทำไม่เสร็จลูกหนึ่ง โดยทำด้วยเพทาย (Jacinth) เป็นรูปทรงกระบอกส่วนปลายสอบเข้าทั้งสองด้าน ขนาดยาว 0.3 นิ้ว (Marshall 1951 : 258)

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีในสถูปที่เนื่องในพุทธศาสนารุ่นคันทีมีอายุอยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 3-7 ที่กล่าวนี้ได้แสดงให้เห็นว่าได้ปรากฏคติหรือประเพณีปฏิบัติในการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุที่สอดคล้องกันกับที่ได้มีการพรรณนาไว้ในเอกสารโบราณที่กล่าวมา คือ ในบริเวณใจกลางของส่วนฐานของสถูปได้มีการขุดหลุมหรือกรุหรือห้องสำหรับการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุลึกลงไปจากระดับผิวพื้นตามปกติมาก ในสถูปบางแห่งได้ปรากฏว่ามีการก่ออิฐหรือหินทุกด้านของกรุหรือห้องนี้ แต่บางแห่งไม่ปรากฏการก่ออิฐหรือหินดังกล่าว ภายในกรุนี้มักจะมีการบรรจุผอบสำหรับการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุและเครื่องสักการบูชาพระบรมสารีริกธาตุอย่างมากมาย เช่น ดอกไม้เงิน ดอกไม้ทอง ประติมากรรมรูปคน สัตว์ และเทวดา เหรียญกษาปณ์ของจักรพรรดิองค์ต่างๆ ลูกปัดทำด้วยรัตนชาตินานาชนิดและแก้ว เครื่องประดับที่มีค่า เครื่องเงิน เครื่องทอง และโลหะที่มีค่า

ชนิดอื่นๆ ไข่มุก ของใช้ที่ทำด้วยวัสดุที่มีค่าและเครื่องราง เป็นต้น โดยโบราณวัตถุเหล่านี้บางส่วนได้รับการสร้างขึ้นตั้งแต่สมัยราชวงศ์โมริยะและบางส่วนสร้างขึ้นในระยะหลังลงมาจนกระทั่งถึงพุทธศตวรรษที่ 7 โดยสร้างขึ้นคู่ขนานกันมากับพัฒนาการของสถาปัตยกรรมที่มีวิวัฒนาการมาโดยลำดับ

อย่างไรก็ดีสถาปัตยกรรมบางแห่งไม่ได้ก่ออิฐหรือหินโคยรอบกรหรือห้องสำหรับการบรรจุศพที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุที่กล่าวนี้ แต่มีการบรรจุศพนั้นไว้ภายในกรุที่สลักด้วยแท่งหิน แล้วฝังไว้ลึกลงไปใบบริเวณใจกลางของส่วนฐานของสถูป โดยศพดังกล่าวนี้มักจะทำเป็นชั้นๆ หลายชั้น แต่ละชั้นมักจะมีการบรรจุเครื่องสักการบูชาที่กล่าวมาอย่างมากมายจนกระทั่งถึงชั้น ในสุด ซึ่งเป็นชั้นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ

7. คติการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุภายในพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช

เอกสารโบราณประเภทหนังสือใบลานที่สะท้อนเรื่องราวหรือตำนานทางประวัติศาสตร์ของพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชที่ค้นพบในขณะนี้หลายรายการ โดยเฉพาะเอกสารโบราณที่เรียกว่า “ตำนานพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราช”, “พระนิพนธ์ไตร” และ “ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช” ได้แสดงให้เห็นว่ากำเนิดและพัฒนาการของสถูปองค์นี้มีความสัมพันธ์กันอย่างลึกซึ้งกับพุทธประวัติและคติการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุภายในสถูปในประเทศอินเดีย ดังได้กล่าวมา โดยพระนิพนธ์ไตรได้พรรณนาให้เห็นว่าในขณะที่มีการถวายพระเพลิงพระพุทธสิริระที่นครกุสินารานั้น พระอรหันต์รูปหนึ่งได้เข้าไปอัญเชิญพระทันตธาตุมาถวายกษัตริย์ในอินเดียภาคใต้ (วิทยาลัยครุนครศรีธรรมราช 2528 : 159-160) ต่อมาเกิดศึกแย่งชิงพระทันตธาตุนั้น กษัตริย์จึงให้พระราชโอรสและพระราชธิดาคือเจ้าชายทนต์กุมารและพระนางเมณฑาลาอัญเชิญไปถวายกษัตริย์ลังกา แต่เรือแตกจึงมาขึ้นฝั่งที่หาดทรายแก้ว (ชวน เพชรแก้ว และปรีชา นุ่นสุข 2520 : 136-137) อันหมายถึงบริเวณที่ประดิษฐานพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชในปัจจุบันนี้ ทรงฝังพระทันตธาตุไว้ในหาดทราย จนพระอรหันต์องค์หนึ่งได้มาช่วยเหลือให้พี่น้องทั้งสองอัญเชิญพระทันตธาตุไปถวายกษัตริย์ลังกา กษัตริย์ลังกาให้มหาพราหมณ์ 4 คน อัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุเทวนานหนึ่งมาฝังไว้ในหาดทรายแก้ว ในที่ที่สองพี่น้องได้เคยฝังพระทันตธาตุไว้นั้น เมื่อฝังพระบรมสารีริกธาตุที่หาดทรายแก้วแล้วให้ไปส่งสองพี่น้องกลับเมืองเดิมของตน

ในการฝังพระบรมสารีริกธาตุที่หาดทรายแก้วในครั้งนี้ ตำนานพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราชได้ กล่าวไว้เพียงสั้นๆ ว่า

แล้วเจ้าลังกาให้มหาพราหมณ์ 4 คน พาพระบรมธาตุมาเทวนานหนึ่งให้ฝังที่เจ้าสองพี่น้องซ่อนพระทันตธาตุนั้น มหาพราหมณ์กับเจ้าสองพี่น้องก็ใช้สำภามาถึงหาดทรายแก้ว มหาพราหมณ์ก็แบ่งพระธาตุเป็นสองส่วน ส่วนหนึ่ง

ใส่หอบแก้วแล้วใส่แม่ขันทองขึ้นฝั่งที่รอยเจ้าสองพี่น้องฝั่งพระธาตุแต่ก่อน
ก่อนพระเจดีย์สรวมไว้ แล้วผูกภาพยนตร์รักษาอยู่ยังพระธาตุส่วนหนึ่งนั้น
มหาพราหมณ์ก็พาไปเมืองทนต์บุรี (ชวน เพชรแก้ว และปรีชา นุ่นสุข 2520 :
136-1370)

ส่วนพระนิพนธ์ไตรได้กล่าวถึงการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุที่หาดทรายแก้ว
ในครั้งนี้ว่า เมื่อเดินทางมาถึงหาดทรายแก้วพระนางเหมชาลาได้ทรงนำราชครูขึ้นไปดูภูมิสถาน
เห็นว่าเป็นภูมิสถานที่ “สะอาด” จึงให้ตั้ง “ธาตุพระญาณ” ในที่นั้น โดยการให้ขุดลงไปลึกเท่ากับ
ความสูงของบุรุษ ความกว้างเท่ากับควมลึกแล้ววางแม่ขันลงไป วางทองสี่มุมที่เป็นเครื่องสักการะ
บูชาล้อมแม่ขันทั้งสี่มุมแล้วก่อเป็น “ตึก” ร่ายเวทมนต์ตั้งภาพยนตร์ภายในแม่ขันมีสำเภาทองลอยอยู่
เหนือน้ำพิขของพญานาค ภายในสำเภามีหอบทองประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ สำเภายาวหนึ่ง
ศอกกว้างหนึ่งคืบ โดยอธิษฐานว่าขอให้ดำรงอยู่ชั่วฟ้าดินโดยผู้มีกุศลจะเป็นผู้มาขุดได้แล้วสลักศิลา
จารึกเกี่ยวกับพระนามของกษัตริย์ลังกาผู้สร้าง ชื่อของพระราชครูทั้งสี่ โดยสลักเป็น “คำลังกา”
ปึกศิลาจารึกไว้ทางทิศเหนือแล้วเดินทางต่อไปยังทนต์บุรีได้ (วิทยาลัยครุฑนครศรีธรรมราช 2528 :
236-239)

จากที่กล่าวมานี้แสดงว่า เอกสารโบราณทั้งสองรายการได้กล่าวถึงการประดิษฐาน
พระบรมสารีริกธาตุที่หาดทรายแก้วตรงกันหลายประการ อาทิ การประดิษฐานครั้งนี้เป็น
การประดิษฐานลงในตำแหน่งเดิมที่สองพี่น้องได้เคยฝังพระทันตธาตุไว้ที่หาดทรายแก้ว
การประดิษฐานครั้งนี้ดำเนินการตามพระบรมราชโองการของกษัตริย์ศรีลังกาและการประดิษฐาน
ครั้งนี้ได้มีการปฏิบัติตามคติหรือประเพณีในการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุอย่างที่ปฏิบัติกัน
ในอินเดีย คือ การประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุไว้ในหลุมหรือกรุหรือห้องที่ประดิษฐาน
พระบรมสารีริกธาตุเหนือขึ้นมาได้มีการก่อสถาปนาขึ้นคลุมไว้ ซึ่งในตำนานพระธาตุเมือง
นครศรีธรรมราชได้กล่าวว่า “ก่อนพระเจดีย์สรวมไว้” (ชวน เพชรแก้ว 2520 : 138) ในขณะที่
พระนิพนธ์ไตรได้กล่าวว่า “แล้วก่อเป็นตึกไว้บนหลุมที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุนั้น”
โดยกษัตริย์ลังกาได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการบรรจุทุกอิฐปูนมาจากศรีลังกา เพื่อใช้ในการสร้างตึกดัง
กล่าวนั้น รวมทั้งยังกล่าวด้วยว่ากษัตริย์ลังกาพระองค์นั้น คือ พระเจ้าทศคามนุญได้ (วิทยาลัยครุ
ฑนครศรีธรรมราช 2528 : 236-239) อันอาจจะหมายถึงพระเจ้าทุฏฐคามินิ (Duthagamini)
ซึ่งครองราชย์ ณ กรุงอนูราธปุระ (Anuradhapura) เมืองหลวงแห่งแรกของศรีลังกาในระหว่างปี
พ.ศ. 382-406 (ปรีชา นุ่นสุข 2541 : 321-349) ซึ่งถ้าเป็นเช่นนั้นจริงแสดงว่าสถาปณณ์นี้ควรจะเป็น
สถาปณณ์ที่สร้างขึ้นในศิลปะแบบศรีลังกา คือ ศิลปะแบบอนูราธปุระตอนต้นเช่นเดียวกับสถาป
ณณ์แรกๆ ที่สร้างขึ้นในศรีลังกาอีกหลายองค์ แต่อย่างไรก็ดี ในปัจจุบันนี้ยังไม่มีหลักฐาน

ทางโบราณคดีประเภทอื่น ๆ ที่แสดงให้เห็นข้อเท็จจริงเกี่ยวกับเรื่องนี้ นอกจากพระนิพนธ์โสทรที่กล่าวมา หรือหากจะมีหลักฐานประเภทอื่นๆ อยู่บ้างก็เป็นเพียงร่องรอยของรูปแบบทางศิลปะที่แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างสถูปรุ่นแรกของศิลปะแบบอนุราชประตอนต้นกับพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชบางประการ อาทิ แผ่นผังของสถูป ทรวดทรงของสถูป และประติมากรรมประดับส่วนฐานของสถูป เป็นต้น โดยเฉพาะทรวดทรงของสถูป คือ ทรวดทรงที่มีองค์สถูปเป็นทรงระฆังหรือทรงโอคว่ำของพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชนั้น นับว่าคล้ายคลึงกับสถูปรุ่นต้นของศิลปะแบบอนุราชประมาศ เพราะทรวดทรงดังกล่าวนี้เป็นทรวดทรงที่สำคัญรูปแบบหนึ่งของสถูปรุ่นต้นของศรีลังกา ส่วนประติมากรรมประดับส่วนฐานของสถูปนั้น การที่พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชประดับส่วนฐานของสถูปนั้น ด้วยซุ้มหัวช้างที่โผล่ออกมาก็แสดงนัยให้เห็นถึงคติอันเก่าแก่ที่ปรากฏขึ้นในสถูปรุ่นต้นของศรีลังกาเช่นเดียวกัน แต่เนื่องจากพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชได้รับการบูรณะซ่อมเสริมมาโดยตลอด อาจจะส่งผลให้ร่องรอยดังกล่าวลบเลือนไปโดยลำดับ ประกอบกับรูปแบบทางศิลปะของสถูปของศรีลังกาเปลี่ยนแปลงซ้ำ คือ สถูปที่สร้างขึ้นรุ่นหลังมักจะยึดถือรูปแบบและทรวดทรงของสถูปรุ่นแรกสืบต่อมา จึงยากที่จะสรุปว่าร่องรอยของรูปแบบของศิลปะดังกล่าวนี้ พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชได้รับมาจากรูปแบบทางศิลปะของสถูปรุ่นต้นในศิลปะแบบอนุราชประตอนต้นแต่เพียงทางเดียว

เอกสารโบราณทั้งสามรายการนั้นได้กล่าวว่า ในระยะต่อมาพระเจ้าศรีธรรมมาโสกราชแห่งอาณาจักรนครศรีธรรมราชได้ตั้งเมืองขึ้นจำนวนสิบสองเมืองเป็น “เมืองสิบสองนักษัตร” และให้เมืองเหล่านั้นก่อพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช จึงมีการสืบหาสถานที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุจนพบที่หรือเจดีย์ที่นางเหมาลาและกษัตริย์ลังกาฝั่งไฉนั้น แต่มีภายชนดร์รักษาอยู่เอาขึ้นไม่ได้ พระอินทร์จึงให้พระเวสสุวรรณลงมาช่วยแก้ภายชนดร์และอัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุขึ้นมา (ชวน เพชรแก้ว และปรีชา นุ่นสุข 2520 : 139-140) ความตอนนี้พระนิพนธ์โสทรกล่าวแตกต่างออกไปจากเอกสารอีกสองรายการ คือ กล่าวว่าผู้แก้ภายชนดร์คือเจ้ากาภษา ซึ่งเป็นโอรสเจ้าเมืองโรมพิสัยที่กำลังเดินทางไปเมืองดักสิลาและยังกล่าวรายละเอียดถึงการแก้ภายชนดร์นานาชนิด เช่น กา นกอินทรี คน ยักษ์ และนาค เป็นต้น เมื่อแก้ภายชนดร์แล้วจึงพบกรุหรือห้องที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุที่มีการปิดด้านบนไว้ด้วยหินมีสีลาจารึกอยู่ เมื่อขุดหินนั้นออกก็พบสำภาทอง คู่มบรรจุทองคำสี่ใบ ทองคำนี้ปรากฏในจารึกนั้นว่ากษัตริย์ลังกาอุทิศไว้โดยประสงค์จะให้แจกไปทั่วชมพูทวีปเมื่อ พ.ศ. 5000 มาถึงจึงมีการอัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุขึ้นไปพร้อมด้วยแม่ขัน สำภาทอง และคู่มที่บรรจุทองคำนั้นขึ้นไป เมื่อได้ที่ชัยภูมิชัยแล้วจึงวัดออกไปเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ขนาดด้านละ 8 วา แล้วขุดลงไปลึก 8 วา ดังรากฐานด้วยหินขนาดใหญ่จำนวนมากจนมั่นคงแข็งแรง ทำสระรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสขึ้นมาลูกหนึ่งขนาดกว้างด้านละ 2 วา ลึก

2 วา ทำพิธีสมโภชพระบรมสารีริกธาตุแล้วนำแม่ขันลงไปลอยในสระ อัญเชิญผอบทองที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุลงไปวางไว้ในสำเภาทองที่อยู่ภายในแม่ขัน นำพานดอกไม้และเครื่องบูชาบนานาชนิดลงไปวาง หามคันทองคำทั้งสี่ใบไปวางที่มุมข้างแม่ขันทั้งสี่มุม เจ้ากาภภาษาผูกภาพยนตร์ดังที่เคยปฏิบัติกันมาเป็นยักย กน ครุท นาค สิงห์ โค และช้าง จนเสร็จพิธีแล้วให้วัดออกไปข้างละ 8 วา ชูคให้ลึกสี่วาครึ่ง ปีกหินขนนดยาว 6 วา ทั้ง 8 ด้าน เรียบอิฐสูง 4 วา จนมาถึงสระ ผิงหินแก้วแผ่นไว้ทั้ง 8 ด้าน แล้วก่อขึ้นไปตามรูปแบบของสถูป มีการฝังสิ่งของมีค่าต่าง ๆ คลอดทั้งองค์เมื่อเสร็จเรียบร้อยแล้วเจ้ากาภภาษาก็กลับไป หลังจากนั้นได้มีการพัฒนาเพิ่มเติมในบริเวณนี้เป็นศาสนสถานที่กว้างใหญ่ขึ้นโดยลำดับ โดยความร่วมมือของเจ้าเมืองต่างๆ คณะสงฆ์และประชาชนทั่วสารทิศจนกลายเป็นศาสนสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่สุด มีความสัมพันธ์กันกับดินแดนต่างๆอย่างกว้างใหญ่และยาวนานที่สุด และเป็นการทำบุญที่ยิ่งใหญ่ที่สุดของดินแดนทั้งหมดในบริเวณนี้ (วิทยาลัยครุนครศรีธรรมราช 2528 : 251-271) โดยการบุญดังกล่าวนี้ได้สะท้อนให้เห็นคติในการบูชาพระบรมสารีริกธาตุและคติในการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุไว้ในพระมหาสถูป หรือพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชที่สืบเนื่องมาอย่างยาวนานและรุ่งโรจน์เป็นอย่างยิ่งในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17-19 เป็นอย่างดี และนับเป็นตัวอย่างหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นว่าคติเช่นนี้ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้มีการยึดมั่นอยู่อย่างแนบแน่นกับค่านิยมที่ปรากฏขึ้นในประเทศอินเดีย